

2

Григорій Сковорода

ПРИГОДИ ЗАПОРОЖЦІВ

СОТЕ ВИДАННЯ "ГОВЕРЛІ"
ПОРЯДКОВЕ ЧИСЛО ВИДАННЯ ЦІЄЇ КНИЖКИ Є 100!

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

ПРИГОДИ ЗАПОРОЗЬКИХ СКИТАЛЬЦІВ

Історична повість

Третє видання

"HOWFRLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1957

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Оце знову випускаємо в світ прекрасну історичну повість Вячеслава Будзиновського п. н. "ПРИГОДИ ЗАПОРОЖЬКИХ СКИТАЛЬЦІВ", що вперше появилася друком у Львові, 1928 р. в Бібл. Істор. Повісті.

Вдруге появилася ця книжка, під зміненою назвою, а це "ПРИГОДИ ЗАПОРОЖЦІВ" у Кракові 1941 р. в Бібліотеці Історичних Повістей, ч. 4. "Українське Видавництво", Краків, 1941.

Наше видання є третім виданням з черги і появляється воно з цією зміною, що, щоб не затрачувати її первісної назви — ми на обкладинці оставляємо змінену назву "Пригоди Запорожців", але в титульній сторінці привертаємо її першу оригінальну назву "ПРИГОДИ ЗАПОРОЖЬКИХ СКИТАЛЬЦІВ", історична повість.

Без сумніву, що цю одну з кращих історичних повістей — наша молодь привітає і читатиме її з захопленням та з великим інтересом і душевним вдоволенням, бо ця повість і розповідає і вчить та ще й розраджує читача, як мало котра інша історична повість того жанру.

За В-во "ГОВЕРЛА";

д-р М. Сидор-Чарторийський

З усіх українських земель Запорозжя найдовше задержало державну самостійність. Аж у 1775. році російські війська зайняли запорозький край. Столицю Запорозжя Січ взяли підступом і зруйнували. Частина запорожців, що не хотіла жити в московськiм ярмі, покинула рідний край і втікла до турків на Балкани, що тоді були під турецьким пануванням. Турки дали запорожцям край над Дунаєм аж по саме море. Зібралось там понад 40.000 запорожців, не числячи їх жінок та дітей. Перша Січ на дарованих турками землях була в Катирлезі, друга (від 1814. р.) в Дунавці. Як уже не раз чернь була причиною розгрому козацького лицарства, так і тут, на новій землі чернь зробила це, чого не могла вдіяти московська сила. Цим разом зрада черні запорожців добила.

У 1827. р., коли заносилося на російсько-турецьку війну, кошовим став провідник черні, потайний прихильник повороту запорожців під московську владу. Коли розпочалася війна, він зібрав до 500 охочої до повороту голоти, втік з нею з Січі так, що козаки про це нічого й не знали і пристав до російської армії. Коли турки почули про цю зраду, стали потерпати, що й запорозьке лицарство перейде до москаля. Вони кинулися на Січ і зруйнували її, при чім багато запорозького народу згинуло. Турки вже не вірили жадному запорожцеві. Де були які відділи запорожців, турки роззброїли їх і до кінця війни держали під вартою. По війні порозселявали їх по всіх усядах, щоб тільки за-

порожці ніде не гуртувалися більшим числом. Таким способом оселя запорожців знайшлася також біля міста Солуня, що тоді належало до турків. Визвольна боротьба християнських народів Туреччини й агітація московських агентів на Балканах дуже тривожили турків, що оселі запорожців стануть основами цієї агітації. Цю небезпеку турки усунули таким способом, що тих запорожців, які жили оселями, вивезли до Малої Азії, де окрім турків жили найрізніші півдикі народи. Ще нині можна найти оселі запорозьких недобитків між оселями туркменів, вірмен, курдів, татар, арабів і інших народів Малої Азії.

Про перенесення одної запорозької оселі до Малої Азії знаю з оповідання наочного свідка, висушеного полковника австрійської воєнної маринарки. Коли він був ще молодим старшиною, його корабель стояв у Солуні. Саме тоді турки заладовували запорожців з-під Солуня. Використовуючи це оповідання і декілька епізодів поданих у „подорожах“ Карла Мая по Азії, я намагався сконструювати картину до історії скитальства тих героїв нашої бувальщини, що в злиднях гинули на чужині і ще нині до решти вигибають, але які мають право сказати про себе; „наша слава не вмере, не загине!“

Автор

ТАША ЗАПОРОЖЕЦЬ

В садку турецької гостинниці біля солунського порту сидів при столі самотній гість. Тихкав люльку і дивився на море. Водив очима від корабля до корабля, від байдака до байдака, що впливали до порту, то випливали з нього на повне море. На лиці гостя можна було виситати якусь турботу й нетерпеливість. З гостинниці вийшов господар і приступив до нього.

— Оцей корабель, — господар сказав, показуючи на великого вітрильника, — відійде до Стамбулу, але аж за чотири дні.

— Я гадав, що з Солуня відходить до Стамбулу щоднини п'ять, шість, десять кораблів. Якби я був знав, що так довго прийдеться ждати, то був би пустився сухоходом, верхи. А я необачний, коня продав.

— Звичайно відходить туди по кілька на день. Не знаю, чому вчора не пішов жаден і нині ще нема такого, щоб ішов на Стамбул.

Їх розмову перебила поява нового гостя. Довгі, худі ноги, кратовані штани, тулуб неначе без черева, довга худа шия, подовгаста кошава

голова, на тій голомозій голові сірий і високий некаче коновка капелюх. Господар зараз пізнав, що то якийсь подорожній англієць. Зігнувся перед ним у каблук і випростувавшись, дождав приказів.

— Не потребую вас! — новий гість воркнув по-англійськи й кинувши на стіл якусь срібну монету, сказав: — Це за місце в твоїм садку. Я сюди прийшов, бо відси гарний вид.

Господар взяв монету і дивився то на неї, то на гостя. Бідака не розумів по-англійськи, отже й не знав, за що гість платить. Стояв, та допитливо позирав на гостя.

— Іди собі! — англієць воркнув злісно. — Ти смердиш усякими балканськими смородами і здорове повітря в садку заповітряєш...

Господар далше стояв, питаючись, що принести. Гість догадався, що господар не розуміє його. Щоб його спекатися, сказав коротко: — Кава!

Господар зрозумів, побіг і зараз таки приніс чарку. Англієць понюхав, кинув чарку з кавою в море і сказав: — Тютюн!

Господар побіг знову і приніс люльку вже напхану й запалену. Англієць втягнув дим носом, кинув люльку за кавою і крикнув: — Біфштек!

Господар лише здвигнув раменами. Судячи з одягу й поведення, цей гість був напевно багач і розтратник, отже господареві дуже залежало на тім, щоб його вдоволити. Перший гість, що сидів тихо і лише підсміхався, пояснив господареві, що це таке той біфштек.

— Скажіть йому, що зараз буде. М'ясо маю, — сказав урадуваний господар і побіг.

— Ви розумієте по-англійськи? — спитав англієць турка.

— Так. Ви турист?

— Так.

— Виряджаючися між турків, ви повинні були вивчитися кілька турецьких слів, щоб знати сказати по-турецьки бодай ті речі, які вам прийдеться купувати.

— Того мені зовсім не треба, бо маю гроші. По-турецьки нехай вчаться бідні. Я маю перекладача. Сюди не взяв його, бо мені й на думку не прийшло, що тут, у Солуні, при самім порті власник гостинниці не знає, що таке біфштек!... Ви може їдете до Англії?

— Чому так думаєте?

— Бо ви, хоч турок, несогирше балакаєте по-нашому.

— Я мав нагоду навчитись у війську, бо раз був приділений до англійського штабу.

— Ви офіцер?

— Був, але службу вже покинув.

— Уже покинули? Ви ще не такий старий. Вам не більше як сорок.

— Я лише держуся молодо. Мені пішло вже на п'ятдесятку.

— Маєте тут яку посілість? Чи може пустилися на купця?

— Ні одно, ні друге. Я бездомний бурлака. Були в мене тут біля Солуня батьки. Я саме того й приїхав сюди, щоб між своїми доживати віку.

— Кажете, були... Вже їх нема? Померли?

— Бог святий знає, чи вони живі, чи вже померли. Тут були три оселі мого народу. Тепер на тім місці вже сидять турки. Мій нарід,

народ скитальців. Сидів тут, загнаний сюди своєю долею. Тепер наша доля-недоля й відси вигнала їх. Турки перекинули їх кудись у Малу Азію.

— То ви не турок? Серб? Болгарин? Волох?

— Я запорожець.

— Запорожець?! Я читав про запорожців. В Англії багато писали про них. То нарід, що жив на долішнім Дніпрі. Коли Москва розперлася аж по Чорне море, вони втікли до турка і вкупі з турками воювали москаля?

— Так було. Зразу жили при устю Дунаю. Коли частина вернулась до батьківщини, турки перекинули недобитків під Солунь. Війна з Росією і повстання християнських народів Туреччини зробили турків недовірливими. Вони боялися, що запорозькі лицарі пристануть до повстанців. Отже ще раз переселили їх, десь аж за Ангору, за велику сільну пустиню. Це сталося торік. Останні два роки я був у службі далеко в Азії, і про це не знав нічого. Тепер я рішив вернутися до своїх. Приїжджу, а тут їх уже нема. В хаті, де жив мій батько, тепер сидить якийсь турок.

— Отже ви тепер мабуть в дорозі до своїх? Куди їдете?

— Насамперед морем до Стамбулу. Потім морем мабуть до Синопи. Відтам долиною ріки Кізіль-Ірмак в глибину Малої Азії. Так довго, аж допитаю.

Англієць виймив з кишені мапу, розклав її на столі і став по ній водити пальцем.

— Кізіль-Ірмак величезна ріка, — сказав. — І чудно пливе. Робить велику підкову, обій-

маючи майже шосту частину Малої Азії. Полуднева частина каблука Кізіль-Ірмака ближча до Середземного моря, як до Чорного. Де оселя ваших запорожців?

— Саме десь там.

— Маєте власний корабель?

Запитаний розсміявся..

— Турецький мір-і-ліно*) мусів би добре красти, щоб, покинувши службу, міг розтратувати гроші на такі витребеньки. Я з моєї платні відклав на чорну годину лише тільки, що як осяду між своїми, то буду могли, працюючи, сяк-так дожити віку.

— То ви бригадир? Паша з одним хвостом?**) Позвольте, ефенді, що присядуся до вашого стола?

Англієць, не ждучи на відповідь, переніс мапу на стіл паші і сів на лавці просто нього.

— Я, — сказав, — Джон Мортон.

— Мене турки звуть Юсуф-паша. По батькові звуся Сивенький.

— Цього вашого запорозького прізвища я ніяк не здужаю вимовити. Вибачте, що лишуся при турецьким Юсуфі... І я був колись у війську, але до бригадира не дійшов. Я покинув цей хліб, бо військо, то неволя. Хочу побачити Індії, вони кажуть мені йти до Канади. Хочу заповлювати на кенгуру, вони посадили мене в Гібральтарі, де вполюєш хіба павяна. Моя вдача така, що більше тижня в однім місці не всиджу. Я виступив з армії і тепер товчуся по

*) Генерал-майор. або бригадир.

**) Коло турецького генерала (паші) носили бунчук. Бунчук генерал-майора був з одним хвостом.

цілім світі. Не потребую журитися льокатою надвишки моїх доходів, ні тим, що зробити з зайвими грішми.

— Маєте їх так багато?

— Пливають як вода гірським потоком по зливів. Шоб в тій повені не втопитися, розпускаю гроші по цілім світі. Торік пройшов Америку від океану до океану. Полював, ловив дикі степові коні, бився з індіанами. Тепер обіду Малу Азію. Піду від Адани до Євфрату, долі Євфратом до Вавилону й до Перського заливу. Ви до Синопи не поїдете. Поїдете до Адани.

— Яке мені діло до Адани?

— Дивіться на мапу. З Адани ближче до вашої мети, як із Синопи.

— Але до Синопи грубо ближче, як до Адани. І скорше заїду і менше буде коштувати. Мені повинь грошей не розпихає карманів.

— Нічого не буде вас коштувати, бо возьму вас на мій корабель. Ще й заплачу, як ви добрий стрілець і допоможете мені вполювати яку рідку штуку. Я засновую зоологічний музей. І всяку старину збираю. Зброю, домашнє знаряддя, одяги... Тепер їду оглянути місце, де стояла Троя. Може викопаю якогось божка, якусь чашу, якийсь шолом. Потому буду навідуватися до інших прибережних місцевостей. Буду полювати і збирати історію людства в тих сторонах.

— Я загаявся б. Уже й так давно не був між своїми. Не знаю, чи живі...

— Ви околицю Трої мабуть знаєте. Бодай до Трої будьте мені за провідника. Зате заїдете задармо бодай до Стамбулу. Візьму вас на мій яхт. У Трої будете зі мною два-три дні. Я ли-

шуся там, дожидаючи повороту яхту, що завезе вас до Стамбулу.

— Таку вигоду можу прийняти.

— Це ніяка вигода. Це інтерес. Мій і ваш. Ви покажете мені Трою і поясните дещо. За цю поміч я заплачу вам даремною їздою до Стамбулу і грошми. Маю гроші. Забагато...

Добили торгу. Мортон, ще як був в Атенах, хотів їхати просто до Трої. До Солуня приїхав лише тому, бо куплений ним яхт уже був навантажений товаром солунського купця. Тепер ждав Мортон лиш на вістку, що його яхт вже вивантажений і очищений. Не довго ждав, бо надійшов наймлений ним драгоман-перекладач.

— Пане, — сказав, — яхт уже чистять. Смерком буде готовий до відїзду. Служба жде на зачет, бо хоче перед відїздом погуляти.

— Їдемо зараз під ніч, чи аж завтра до світа? — спитав Мортон Сивенького, висипаючи на стіл гроші й числячи їх.

— Що скорше, то ліпше.

— Це гроші для служби яхту, — звернувся Мортон до драгомана. — Передайте їм і скажіть, щоб не попилися, бо смерком відчалимо.

Коли драгоман відходив, Мортон шепнув йому: — Поступи до господаря гостинниці і скажи, щоб до рахунку за це, що я тут дістав, дорахував і те, що йому винен цей ефенді (пан).

— На службу вашого яхту можна покладатися? — спитав Сивенький Мортон, коли драгоман відійшов.

— Я взяв найліпших, які були в Атенах.

— Які ті ваші матроси, не знаю, бо я не бачив їх. Але той драгоман... не з найліпших.

— Він по-нашому говорить ліпше, як ви. Гадаю, що й турецькою мовою володіє несо-гірше.

— Не в мові діло, а в тім, що він грек. Я взагалі до греків не маю довіря. На добавок у нього непевні, фальшиві очі. Він, як не наробить вам якої гіршої біди, то бодай окраде вас.

— Відправлю його, візьму іншого. Відправ-лю таки зараз. До Трої взагалі не потребую драгомана, бо ви їдете зі мною. Як у Трої не знайду іншого, то ви знайдете якого в Стам-булі і пришлете мені. Зробіте це ?

— Зроблю.

— Маєте які клунки ?

— Маю рушницю, торбу із стріливам і не-великий клуночок. Такий, що можна причепити до кульбаки, або й закинути на плечі, як прий-деться йти пішки.

— Будете тут сидіти до вечора ?

— Хіба. До міста не маю ніякої потреби.

— Я піду до міста, бо маю ще дещо купити. Смерком пришлю по вас, або й сам прийду.

Мортон попращався, поступив до гостин-ниці, заплатив господареві за себе й за Си-венького і пішов до міста. Вернувся, аж смер-кало.

— Яким правом ви заплатили за мене гос-тинницю ? — Сивенький спитав його.

— Таким правом, що я маю більше гро-шей, як бувши турецький паша з одним хвос-том, що, бувши в службі, не крав. Їдете на мій кошт, бо ви аж до Трої мій драгоман. Автім я мусів якимсь способом віддячитись вам за не-ресторогу перед злодієм. Той грек справді злодій.

— Хотів обікрасти вас?

— Хотів?! Вже обікрвав! Приходжу до порту і питаю матросів, де драгоман. Я тому питав, бо хотів відправити його. Матроси відповідають, що його нема. Що прийшов з якимись двома турками, показав їм яхт, і з ними відійшов. Питаю матросів, чи передав їм зачет від мене. Вони відповіли, що ні. Лише сказав їм, що зачет принесе сам пан. Коли я це вчув, то зараз догадався, що драгоман спроневірив гроші, які я передав для служби яхту. Обікрвав мене й утік. Злодій! Але, нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Пропали мої гроші, але й він пропав. Не потребую виповідати йому служби... Я привів сюди одного матроса. Дайте йому ваші речі й ходім! Живо, щоб драгоман не надумався і не вернувся!

В Р У К А Х У Ш К А Л І В

По годині яхт відчалив від Солуня. На яхті було дві каюти для подорожників. В одній усадовився Мортон, другу дав Сивенькому, якому ця дорога не була першиною, отже він таки зараз ліг спати. Мортон лишився на помості. Середопівночі Сивенький пробудився, бо хтось сіпав його за рукав.

— То ви, пане Мортон? — Сивенький спитав по-англійськи і дістав турецьку відповідь:

— Ефенді! Позволь, що скажу тобі щось до вуха.

— Хто ти?

— Я Нуман, матрос яхту. Мортоніві, вам і цілій службі яхту грозить небезпека.

— Заноситься на бурю?

— Це ні... але на яхті мабуть ушкали*)

— Які ушкали? Відки взялися?

— Було так, — шепотів матрос. — Ви вже спали. Мортон-ага походжав по помості й крізь люнету роззирався по морю. Світив місяць, то й можна було бачити досить далеко. Нараз крикнув, що нам перехрещує шлях якийсь байдак, та що люди в байдаку вимахують до нас

*) Морські розбійники.

хустками. Казав припинити хід яхту і справити його до байдака, в байдаку сиділи три туркині і два турки, що гребли. Вони розказували, що пустилися в дорогу ще за дня і загаялися так, що ніч заскочила їх у половині дороги. Жінок напав такий жаж, що готові збожеволіти. Отже вони просять, щоб їх узяти на яхт і висадити на Кассандрійським півострові. Мортон ага по-турецьки не розуміє, отже ми цю просьбу переповіли йому всякими знаками. Він зараз згодився, бо ми й так попливем поуз Кассандру. Три туркині й оба турки пересілися на яхт. Свій байдак причепили до яхту. Мортон ага відступив туркиням свою каюту і сам ліг спати на помості. До каюти служби не хотів іти, бо каже, там блохи.

— Деж тут небезпека? Хочби ті турки й були ушкалами, то проти них вас п'ять, зі мною і вашим паном сім.

— Ви спали, наш пан спить. Того товариша, що при кермі, не можна рахувати, коли прийде до бійки. І того, що при вітрилах, ні. Отже нас тільки три проти п'ятьох.

— Ти й баби рахуєш до небезпечних ушків?

— То не баби. Саме перед хвилиною я переходив попри каюту тих баб. Двері були відчинені. З лиця одної зсунулася заслона. Хоч вона, чи він, зараз підніс заслону, я побачив неабиякі вусища.

— Коли так, то ми справді в небезпеці. Остережи товаришів і розбуди пана.

Матрос вийшов. Сивенький сягнув рукою по пістолі. Почувши, що хтось знову увійшов у каюту, спитав: — ти назад?

Відповіді не почув. На нього впав килим і хтось привалив його своїм тілом. За хвилину лежав закутаний у килим і звязаний. Догадався, що це ушкали. Так пролежав до рана. І рано ніхто не квапився прийти до нього. За життя своє і Мортон він покищо не боявся, бо знав промисли підданих падишаха. Знав, що ушкали відіймуть від них усе, що цінніше й зажадають окупу. Вбють його і Мортон, або продадуть у неволю хіба аж тоді, коли покажеться, що окупу не дістануть. Сивенький добре міркував. Вже мусіло бути близько полудня, бо чув голод і закутаного в килимі дусила духота. Двері відчинилися й до каюти увійшли два турки.

— Ми тебе розв'яжемо. Але як тільки рушишся, то дістанеш ножем між ребра! — сказав один.

Турок розв'язав його й розгорнув килим. Другий стояв з кинджалом у руці. Сивенький лежав даліше непорушно.

— Чому не сядеш? — спитав перший турок.

— Бо твій товариш загрозив, що як рушуся, то настромить мене на ніж.

— Він зробить це тоді, якби ти загадав кинутися на нас.

— Я не знаю, як він гадав, я беру так, як він говорив.

— Сядь! — крикнув другий турок.

— Не маю сили, бо я нині ще не снідав, хоч уже й пообідати була б пора.

— Ми прийшли побалакати з тобою.

— Не маю сили, — Сивенький відповів шепотом.

— Як стягнемо тебе канчуком, то сила зараз знайдеться!

— Не допоможе. Я знаю, що вам треба. Пан цього корабля, якого ви мабуть звязали так, як і мене, не розуміє вас. Ви не вмієте по-англійськи. Отже він не знає, що ви кажете йому написати листа по окуп. Драгоман, що обікрав його, втік і вас наслав на нас, сказав вам, що я вмію по-англійськи. Отже ви хочете, щоб я переповів англійцеві, що він має написати. Але я цього не можу зробити, бо я хочу їсти. Голос черева заглушив би бесіду моїх уст.

— Ти хіба гадаєш, що ми жартуємо?!

— Не гадаю. Знаю ваш промисл, отже знаю, що не жартуєте. Але також знаю, що вам потрібна моя робота. Ви повинні знати, що робітникові треба дати їсти.

— Нема ради, треба його нагодувати, — сказав перший турок. — Принеси хліб і рибу.

Сивенький попоїв і сказав, що вже має силу і як його заведуть до англійця, то побалакає з ним.

— Він прийде сюди. Ти будеш переповідати йому наші питання, а нам його відповіді. Тітотому перекажеш йому, як має написати письмо і це письмо відчитаєш нам по-турецьки.

По хвилині два ушкали привели Мортонa, що мав руки звязані на спині. Приказали йому сісти і він сів. Перший турок промовив:

— Спитай його, чи на його письмeннe жадання виплатять у Стамбулі післанцеві, що прийде з письмом? Ти знаєш наші звичаї і знаєш, що англійця жде, як не дістанемо окупу.

Сивенький пояснив Мортонoві, в чім діло.

— Щоб з мене сміялися, як вернусь до дому. Не дам окупу.

— Він каже, — Сивенький звернувся до

ушкалів, — що голоден і не привик говорити тоді, коли в череві цигани. Також питає, що сталося з його службою. Чи живі і чи дістали їсти? Буде говорити з вами аж тоді, коли наїсться і з уст своїх матросів на власні уха почує, що й вони їли.

Перший турок, очевидно, отаман ушкалів, звернувся до одного з тих, що привели Мортонна:

— Принеси хліба й риби! І кажи всім дати їсти.

Сивенький переповів Мортонів по-англійськи це, що сказав був ушкалам.

— Дуже добре! Ви знаменитий драгоман. Не переповідаєте цього, що я сказав, лиш це, що я повинен був сказати.

— Що він каже? — спитав отаман ушкалів.

— Каже, що він великий пан, що він англійський льорд. Такий пан не їсть у товаристві осіб, яких не запросив.

— Ті химери будуть його багато коштувати.

— Що він сказав? — спитав Мортон.

— Я хочу їх збутися на хвилину, отже сказав їм, що ви не будете їсти в їх приязності. Вони, думаю, вволять вашу волю, але зате зажадають більшого окупу.

— Скажіть їм, що в мене ще більше гроша, ніж вони думають. Як здурію й напишу асигнату, то не на дрібницю.

— Льорд каже, — Сивенький звернувся до ушкалів, — що буде з вами говорити аж тоді, коли зість, випе каву, викурить люльку і від своєї служби почує, що й вони їли. На все те йому потрібна година.

— Це забагато! — отаман крикнув сердито. — Скажи йому, що ми не будемо панькатися з ним.

— А я тобі кажу, що то дивак і ти на нього не найдеш способу. Добре, що взагалі хоче говорити про окуп, бо у нього гріш має меншу вартість, як у тебе сміття. Не забудь, що я гість цього льорда. Він хоче, щоб і я пив з ним каву і закупив люльку. Також накажи принести збанок води.

— Нехай буде його воля. Принесуть йому їсти з його власного запасу. Принесуть каву, люльку і воду. За годину прийду на розмову. Тільки не гадай, що даліше буду терпіти ваші химери. Нехай жаден з вас не пробує вийти з каюти. Перед дверми будуть стояти два мої хлопці з готовими до стрілу пістолями. Папір лишаю у вас.

Отаман вийшов. На відхіднім казав сторожам розв'язати Мортонів руки. Вони зробили це й також вийшли з каюти. По хвилині один ушкал приніс для Мортонів їду, та для обох каву, люльки й воду...

Коли відійшов і запер за собою двері, Сивенький вхопив полишений ушкалом папір. Випорпав із-за підшевки кафтану малесеньку грудочку жовтого камінчика, капнув води на ліву долоню і в тій воді розтер грудочку жовтого камінчика. Нігтем відлупав від дерев'яної стіни каюти трісочку і водою став писати на папері, найперше на однім, потім на другім. А там забалакав до Мортонів:

— Тепер бачите, чому я так силкувався на часок спекатись тих ушкалів. Ушкал приніс папір на те, щоб ми понаписували листи по гро-

ші. Я понаписував тайним письмом, що ми в руках ушкалів і по гроші пишемо присилувані ними. Пишу, щоб той, хто дістане цей лист, спіймав післанця й бувшого вашого драгомана, що напевно знає, хто ті ушкали і де їх найти.

— Яким способом адресати доглупаються, що в листі окрім видимого письма, чорного на білім, є ще тайне письмо?

— Листа про мій окуп заадресую до особи, до якої все дописую щось тайним письмом. Мій приятель кожного мого листа гріє над гарячою бляхою. Як ви свого листа, в яким зажадаєте видачі дуже великої суми якомусь післанцеві, заадресуєте до якоїсь торговельної фірми в Стамбулі, то там зараз догадаються, що то окуп, бо в царстві султана таке на деннім порядку. Зрештою, діло в тім, чи ви хочете дати окуп. Я ні. Я лиш хочу зискати на часі. Найдалше за два-три дні увільню себе й вас. Яким способом, ще не знаю. Треба ждати нагоди й використати її... Отже, хочете дати окуп?

— Мені ані сниться. Я на те англієць, щоб мене з розбишацьких рук видобула Англія.

— Якщо не гадаєте давати окуп, то не адресуйте листа до вашого касієра, але до одного з моїх приятелів у Стамбулі, а цей зараз догадається, що в листі є тайне письмо.

— Добре. Напишу до вашого приятеля.

— Допишіть, що як спіймає ушкалів і причиниться до мого увільнення, то дістане добру нагороду. Маю гроші. Більше, як найбільший лихвар у резиденції падишаха.

Сивенький дописав і каже:

— Нам треба використати кожную нагоду,

щоб самим вихопитися з рук тих ушкалів. У моїх руках неабияка сила. Ви, міркую, також гідні взяти на себе двох. Як одночасно оба будемо мати візні руки й ушкали прийдуть до нас, то хочби прийшли чотири, несподіваним наскоком подужаємо їх. Як моргну до вас, будьте готові. Я захоплю двох за горло, ви других двох. Більше як чотири не влізе до нас. Їх є лиш пять. Один мусить лишитися при кермі.

— Ще один, бодай один повинен лишитися при вітрилах. Мене здивувало, що коли два мене привели до вас, то й у вас були два. Значить чотири. За той час, коли вони, всі чотири були тут, у каюті, обслуговувати яхт лишився б тільки один при кермі. Їх мусить бути більше, як пять. Бодай при вітрилах ще один.

— Хіба дехто з вашої служби пристав до них. Або ви вже в Солуні взяли на службу ушкалів. Спільників тих, що опанували наш яхт. У царстві падишаха все можливе. Тут усе живе розбоєм. Треба впевнитися, яку силу маємо проти себе.

На обговорюванню різних плянів минула година, яку Сивенький виторгував від ушкалів. Точно по годині до каюти прийшов отаман, його товариш і ще два ушкали. Отже знов чотири.

На питання отамана, „що буде?“ Сивенький відповів:

— Льорд годиться дати окуп. І я дам, але дуже мало, бо я не такий багач, як він.

— Кілько він дає?

— Він ще не знає, чи його служба дістала їсти.

— То ходи з нами. Сам спитаєш.

Мортон пильно вдивлявся в свого товариша, дожидав знаку, щоб кинутися на ушкалів. Але в цій хвилині це було неможливе. Чотири ушкали держали пістолі, звернені в груди не-вільників. Два в груди Мортонa, два в груди Сивенького.

— Англієць лишиться тут, ти підеш до його служби. Поведуть тебе ті два, що стоять перед каютою, звязавши тобі руки, — отаман додав.

Коли Сивенький почув, що два ушкали стоять перед каютою, отже є їх тепер щонайменше сім, зараз догадався, що до ушкалів перейшли бодай два із служби Мортонa. Вийшовши з каюти за отаманом і його товаришем та, побачивши тих двох перед каютою, Сивенький наочно допевнивсь, що вони справді із служби Мортонa.

Один із них був Нуман, той, що повідомив його про ушкалів. Нуман станув перед ним з мотузом у руці й незаметно моргаючи, крикнув: „Руки на спину!“

Сивенький зрозумів його. Нуман пристає до ушкалів про око. Сивенький поклав руки за спину і спокійно ждав, аж Нуман зв'яже їх. Поведення товариша Нумана показувало, що той щиро пристає до ушкалів. Коли руки Сивенького вже були зв'язані, товариш Нумана пішов до каюти пильнувати Мортонa. Тоді з каюти вийшли ті два, з якими прийшов отаман і його товариш. Кожний з них пішов до своєї роботи. Нуман завів Сивенького до каюти, де лежали пов'язані три матроси Мортонa. Один промовив:

— Ефенді! Щоб спасти себе, ми вже хотіли пристати до ушкалів, так як відразу зробив це той зрадник, що привів вас, той Нуман.

Але коли ми почули, що Мортон не хоче з ушкалами балакати, поки голодна його служба, ми рішилися далі ділити вашу долю й недолю. Я ще в життю не їв так добре, як нині. І ремінці попустили нам; уже не відаються так в тіло. Надіємося, що Мортон і нас викупить.

Сивенький здригнувся, бо за собою почув по-українськи: — У нас таке ще не бувало, щоб з бранцями так панькалися.

Другий голос, також по-українськи відповів: — Мабуть якісь дуже великі пани. Великий буде окуп, Василю.

Сивенький озирнувся і побачив тих ушкалів, що ще перед хвилиною були з отаманом у його каюті. Звернувся знов до звязаних і сказав:

— Видержіть до кінця при вашій теперішній постанові. Не пожалуйте.

Сивенький пустився поволі назад до каюти.

З каюти чути було крик і метушню. Коли увійшли, побачили на землі того матроса, що перейшов до ушкалів і тепер пильнував Мортон. Лежав непорушно, лице мав залите кровю. Лежав також Мортон із спутаними руками і ногами. Саме коли входив Сивенький, отаман ушкалів копнув Мортон в бік і крикнув: — Маєш, собако!

— Що таке сталося? — Сивенький спитав.

— Диви, що твій товариш наробив! — отаман сказав, показуючи на окровавленого матроса. — Щастя, що не вбив на смерть.

— Що ви зробили? — Сивенький спитав Мортон.

— Коли я побачив ту безрогу і догадався, що він пристав до ушкалів, така мене взяла

лють, що я почаствував його п'ястуком. Тільки раз...

— Насамперед треба було подумати, які будуть наслідки. Ось маєте їх. Зв'язали вас і не розв'яжуть. Через вас і мене не розв'яжуть.

— Говори так, щоб і я розумів! — крикнув отаман.

— Коли ж бо він по-турецьки не розуміє.

— То мовчи!

— Я його виганьбив за це, що розбив рило цій безрозі.

— Ця безрога, як очуняє, розібе йому рило. Тут окуп не допоможе, бо я його від пімсти не обороню.

— Як не оборониш, то не дістанеш окупу. Ані від льорда, ані від мене. Як хочеш говорити про окуп, то насамперед прикажи винести сього зрадника й подбай, щоб він до нас не міг дібратися.

Закривавленого матроса винесли; перед входом станув один ушкал із пістолем в руці. Розпочався торг. Мортон і Сивенький довго не хотіли згодитися на диктовані ушкалом суми окупу, щоб він гадав, що вони справді загадали викупитися. По довгій суперечці прийшло до злагоди і Сивенький понаписував листи. Отаман взяв оба листи, всунув за пояс і сказав:

— Тепер будемо плисти далше аж до вечера. Під ніч виладуємо вас. Де, не ваше діло. Ви лишитеся під вартою моїх людей. Я заверну цим яхтом і поїду до Стамбулу по окуп. Як дістану окуп, вернусь до вас і дам вам волю йти, куди схочете. Яхт, очевидно, лишиться в мене, як додаток до окупу.

Отаман і його товариш вийшли. В каюті

лишилися тільки Мортон і Сивенький. Оба лежали звязані. Сивенький промовив:

— Добре бодай це, що ми оба в купі. Може виггадаємо якийсь рятунок. Між ушкалами маємо союзника. Може дістанемо їх більше. Один ваш матрос Нуман лише про око пристав до ушкалів. Щастя, що то не він лишився тут у каюті тоді, коли ви мали вільні руки. Ви були б провалили голову вашому прихильникові, що хотів рятувати вас.

— Не дуже вірю в його прихильність. Чому досі не прийшов сказати нам це?

— Не було нагоди. Мені вже сказав при першій нагоді. Очевидно, не словами, а поглядом. Я надіюся дістати між ушкалами ще одного, або й двох потайних союзників. Між ними є два українці.

— Як вони вже раз пустилися на такий промисл, то вони мабуть гірші від самих турків. Перевертні звичайно найлютіші собаки проти своєї власної крові.

— Я про них не думаю так зле, бо ще не знаю, що їх загнало між ушкалів. Ви звербували їх у Солуні, отже вони може будуть останні в тій стороні з розігнаних на всі вітри запорожців. Коли то запорожці, то я легко доберуся до їх душі... Ов!... Чи не заноситься на бурю? Яхтом сильно гойдає.

В тривожнім вижиданню минала година за годиною. І день минув і ніч минула. Яхт гнав скаженим летом усе вперед і вперед. Ушкали силкувалися справити корабель у якийсь затишний закуток, але вітер не дав. Аж коли минула друга ніч, море втихомирилося. За весь той час вязні

не мали нагоди зробити щонебудь для свого увільнення. Але й ушкали не могли виконати свого наміру, бо буря відігнала їх від того острова, де був їх сховок. Полонені зискали на часі пару днів. На додаток ушкали побачили турецькі і англійські військові кораблі на морю. Догадалися, що то нагінка на ушкалів. Отже отаман наказав розпустити всі вітрила і гнати даліше. І знов плили цілу добу.

Сивенький став наслухувати. Перед дверми каюти постійно сиділи два вартові. Тепер вони балакали по-українськи.

— Я тобі кажу, Юрку, що ми вже давно минули острів Родос, — говорив один вартовий.

— То не може бути, — відповів другий.

— Чому не може бути? Корабель летів з такою скаженою швидкістю, що я не здивувався б, якби ми нараз опинилися при берегах Святої Землі.

— Якщо ми справді минули Родос, то не скоро дістанемо нашу пайку з того окупі. При цій швидкості й за місяць не доберемося назад у наші сторони, ще й до Стамбулу... Знаєш, Василю... мене цілу ніч морочила нова думка.

— Ну?

— То якісь добрі люди, той англієць і той турок... Як вони, хоч самі в такій скруті, дбають за свою службу! Англієць загрозив, що як не впевниться, що його люди дістають добре їсти, то він про окуп і балакати не буде.

— Так що з того? Ми їм не допоможемо.

— Як схочемо, то допоможемо. І гадаю, самі краще вийдемо на тім, як сидючи даліше в тім болоті, в яке з біди влізли.

— Як допомогти їм, і яку з того можемо

мати користь? Хіба ту, що на наших душах менше буде гріхів.

— Той англієць багатенний багатир. Гадаю, що як при нашій допомозі не дасть окупу, то не поскупиться кинути й нам яку сотну частину того, що від нього зажадав наш пан.

— І я так думаю... Гм... Якби ми так порозтинали їм пута і трьом матросам, то разом з нами було б сім проти п'яťох...

— То може б з ними побалакати? Покишободай сказати їм, що можуть на нас покладатися.

— Піду до них, будьтоби на оглядини, чи не повитягали з постронків рук або ніг. Щоб сюди не було чути розмови в каюті, ти вийми сопілку і грай увесь час, поки не надійде хто з ушкалів. Як сопілка замовкне, то це для мене буде знак, що хтось надійшов і я зараз вийду з каюти.

Сивенький чув кожне слово цієї розмови. За дверми заграла сопілка. В нього забилося серце. Сопілка грала „ой не гаразд запорожці“. Двері відхилилися й увійшов вартувий.

— Обернися! — крикнув до Сивенького. — Нехай подивлюся, чи руки ще спутані.

— Боїшся, щоб я тебе не поблагословив так, як англієць отого? — Сивенький спитав по-українськи.

Юрко випулив очі і з широко відчиненими устами вдивлявся в Сивенького.

— Ви... ви говорите по-нашому? Ви може... й наша віра?

— Ті ostrі слова, з якими ти звернувся до мене, якось не сходяться з тим, що ти вважав з твоїм товаришем Василем...

— Ви чули нашу розмову?... Як так, то вже знаєте, що ми оба не вороги вам. Я промовив так гостро, бо не знав, як зачати. Тепер може самі скажете, як видобути вас з тої біди.

— Ти відки родом?

— Я з тих запорожців, що сиділи під Солунем. Я і мій брат Василь, що під дверми вигравав на сопілці. Ми оба були на роботах у Царгороді. Коли ми минулого року вернулись, в нашім селі вже були самі чужі. Турки вивезли наших кудись до Малої Азії. Ми загадали помандрувати за нашими. Щоб щось заробити на ту далеку дорогу, пішли на службу до тих ушкалів.

— То нам одна дорога, бо й я з тих самих запорожців. І я вертався до своїх, та дізнався, що вони десь в Азії.

— Ви наші?! Ви подобаєте на небіжчика Степана Сивенького... Може ви його брат, той, що пішов до турецького війська і довів до бунчука?...

— Мій брат помер?... Він був двадцять років старший від мене.

— Отже ви таки його брат... Йосип?... Хтось іде, бо сопілка замовкла... Мовчи! — Юрко крикнув, — бо канчуком поріжу спину!

Двері відчинилися і увійшов отаман.

— Що тут таке? — спитав. — Чого кричиш?

— Той пес хоче, щоб розпутати його і ганьбити мене, вас, нас усіх, — Юрко відповів.

— Нехай кричить. Це йому не допоможе. Йди на своє місце.

— Як по окуп пішлю аж до Стамбулу, — отаман промовив, коли Юрко вийшов, — то моя

подорож туди й назад буде довго тривати. Тим самим буде довго тривати ваша неволя. Цей час скоротив би твій товариш, якби міг роздобути окуп деінде, приміром в Адалії. То також велике місто й має багато великих англійських фірм.

— Що він говорить? — спитав Мортон.

— Ми мабуть обіхали цілу Малу Азію, — відповів Сивенький, — бо він питає, чи не міг би окупу дістати в Адалії. Мусимо бути недалеко цього міста.

— Скажіть йому, що Мортон скрізь дістане гроші... Нехай пішле до Адалії, скорше спіймають його.

— То ще велике питання, чи в Адалії спіймають. Там навряд чи догадаються, що наші листи доповнені потайним письмом. Для нас краще буде, як він поїде аж до Царгороду... зискаємо на часі.

— Що мені з того вашого зиску! Ми вже через бурю зискали на часі більше, як зразу надіялися. Та проте ще лежимо, неначе ті барани на заріз.

— Це вже не довго, бо між ушкалами маємо аж трьох союзників... Але... я маю нову гадку. Чи ви, висвободившись, завернете до Трої?

— Ані сниться мені! Я поїхав би просто до Адани.

— Льорд каже, — звернувся Сивенький до ушкала, — що в Адалії не роздобуде грошей. Фірма, яка виплатила б для нього потрібну суму, є аж в Адані.

— То поїдемо до Адани, — сказав ушкал.

— Тільки в такому випадку наші листи нідо-

чого. Мій взагалі без вартости, бо я в Адані не маю ні грошей, ані знайомих. Листа льорда треба написати інакше й інакше заадресувати.

— Добре. Покищо ваші листи будуть у мене. Як підідемо до Мерсіни, виладуємо вас на беріг і тоді твій товариш, нехай буде, що він льорд, напише нового листа. Коли ти не маєш в Адані грошей, то льорд заплатить за тебе.

Ушкал вийшов.

— На чім стало? — Мортон запитав.

— Стало на тім, що поїдемо до Мерсіни.

Ви маєте по окуп написати нового листа до Адани. До того мабуть не прийде, бо міркую, що ми будемо на волі, ще заки підпливемо під Мерсіну. Ваш яхт дістанемо назад у наші руки... причалимо до устя ріки Сейгун, при якій лежить Адана. Звідти ви підете вашим шляхом, я піду, як ви це самі радили мені, з Адани в глибину Малої Азії, щоб віднайти оселю моїх запорожців. Буду мати двох товаришів, моїх земляків.

— Звідки візьмете їх?

— Вони сидять під нашими дверми. Покищо, вони ще в службі ушкала. Завтра-позавтра будуть нашими спасителями і товаришами.

— І добре вийдуть на тім. Заплачу.

Яхт плив далше. Коли смерклося, до каюти увійшов Нуман. Приніс вечеру. Нахилився до вуха Сивенького і шепнув:

— Ефенді! Завтра досвіта мусить усе рішитися. Ми тоді будемо недалеко Мерсіни. Вас висадять у місці, віддаленім три милі від Мерсіни. Там будете мусіти зладити нове письмо в справі окупу. Боюся, що хоч прийде окуп, вас не пустять на волю. Брат отамана пізнав вас, бо колись служив під вами, як ви ще були

нижчим старшиною. Він сказав отаманові, що ви паша. Тепер отаман потерпає, що якби пустив вас, то ви не простите йому і знайдете спосіб спіймати його. Англієця отаман не боїться, бо знає, що він буде щасливий, як дістанеться на волю, хоч і таким великим коштом. Як повечеряєте і я прийду по посуду, скажу вам решту.

Нуман відійшов.

— Що він говорив? — спитав Мортон.

— Що ми вже недалеко Мерсіні і мусимо зробити кінець нашій неволі.

— Лише тільки? Тих пару слів? Він щось більше дув до вашого уха.

— Все було пусте. Найважлише це, що я вже переповів вам і це, що він допоможе нам. Буде нас вісім проти чотирьох. Між ними буде той ваш матрос, що пристав до ушкалів.

По якимсь часі Нуман прийшов по посуду.

— Хто сидить на варті перед каютою? — спитав його Сивенький.

— Два брати, — відповів Нуман.

— Один із них грає на сопілці. Вийди й попроси його, щоб заграв. Скажи, що ми любимо слухати.

— То добре, — сказав Нуман.

— Не будуть чути, що балакаємо.

Нуман вийшов і по хвилині обізвався сопілком.

— Може б ти пристарав нам бодай одного ножа, — Сивенький заговорив до Нумана, коли той ввійшов знову до каюти.

— Я вже приніс. Ось вам два кинджали і два пістолі. Сховайте добре, щоб отаман не

побачив, як прийде на оглядини. Лежіть терпеливо ще ту ніч. Досвіта знову прийду до вас і будемо кінчати діло.

— Можеб ми покінчили зараз? Поговори з обома вартовими.

— Ліпше не балакати з ніким. Готові зараз побігти з язиком до отамана. Тоді все пропало.

— Не побіжать. Вони мої земляки й у змові зі мною. Вони ще лише не знають, що й ти з нами. Скажи одному з них... скажи Юркові, щоб зараз прийшов сюди. Ти йди до твоїх пов'язаних товаришів і зараз порозтинай їм пута. Решту я беру на себе. Ти пильнуй того, що при кермі.

Нуман вийшов; увійшов Юрко.

— Ось тут лежить ніж, — сказав до нього Сивенький. — Розітни ремінці на моїх руках і вертайся на своє місце. Як до каюти прийде отаман, то повалю його і зв'яжу. Як прийде з братом, то брата візьме на себе мій товариш.

Сивенький обернувся до Юрка спиною і цей розтяв кинджалом ремінь. Сивенький сам розтяв пута на своїх ногах і приступив до Мортонна, щоб і його увільнити.

— Чим зв'яжете ушкалів? — спитав Юрко.

— Правда... не маю чим. Принеси яких мотузків, але живо!

Юрко вискочив з каюти. Саме тоді Нуман відходив по розмові з Василем. По хвилині Юрко вернувся з кількома ремінцями й мотузками.

— Я чув, що Василь розмовляв з Нуманом — сказав Сивенький. — І він у змові з нами. Скажи йому, щоб заопікувався братом отамана, якби отаман прийшов сюди без нього.

Тепер вертайся на своє місце, щоб отаман не догадався, що ти в змові з нами.

— Коли Нуман з нами, то справді нема чого гаятися, — відповів Юрко. — Можна зачинати таки зараз.

Юрко вийшов. Сопілка ще хвилину грала і замовкла.

— Мабуть іде ушкал, — Сивенький промовив до Мортонна.

— Будьте готові. Як прийде з братом, то ви беріть на себе брата. Щоб нам зручніше було схопитися на ноги, сядьмо. Закиньте на ноги дергу, щоб на перший погляд не побачив, що ми неспутані.

Оба сіли й понакривали ноги дергами. Руки держали за спиною, начеб ще були пов'язані.

Двері від каюти скрикнули і на порозі станув отаман. За ним стояв його брат. Хвилину стояв мовчки, неначе ждав щось.

— Ну? — гукнув до в'язнів.

Вони й не глянули на нього.

— Ну?! — крикнув ще раз.

— Ну-ну! — Сивенький відповів, глянувши на нього з глумливою усмішкою.

Сивенький хотів, щоб оба ввійшли до каюти.

— Ти вже забув, чого ми навідуємося до вас? — отаман кричав. — Обернися до мене спиною. Покажи руки!

— Мені добре так, як тепер сиджу. Хіба що хочеш розв'язати? Коли ти такий ласкавий, то сам потрудишся за мою спину й розв'яжи.

— Чи ти бачив коли такого безличника? — отаман звернувся до свого брата. — Іди подивитися, чи англієць добре зв'язаний. Я огляну

цю собаку. Але на прощання дістане від мене нагайкою по спині.

Оба вступили в каюту. Ї туж мить Сивенький, випрямивши ноги, копнув отамана так, що той упав лицем на землю. Сивенький на нього і придавив його до землі колінами. Одночасно схопився Мортон і ще заки брат отамана отямився, вхопив його об'яруч за горло та спустив під свої ноги.

— Люди, рятуйте! — крикнув отаман.

До каюти вскочили Василь і Юрко. Кинулися вязати отамана.

— Ви вдуріли?! — ревів отаман до них. — Ви сліпі? Ви казилися? Придивіться ліпше. Я ваш отаман. Його стягніть з мене і звяжіть!

— Ми вже знаємо, кого вяжемо. Тепер нашим отаманом той, що на тобі сидить.

Зараз по тім, як отаман крикнув „рятуйте!“, роздався крик при кермі корабля. Бачучи отамана вже звязаного, Сивенький вхопив кинджала і пістоль, та вийшов з каюти. До каюти підходив Нуман.

— Хто то кричав і чого? — спитав його Сивенький.

— То кричав керманич, як летів коміть головою у воду. Я не мав мотузків, щоб звязати його, отже взяв тай кинув у море. Зрадника, що відстав від нас і щиро пристав до ушкалів, скинули в море увільнені мною товариші.

З каюти вийшов Мортон.

— Брат отамана добре звязаний? — спитав його Сивенький.

— Не треба.

— Обережність не зашкодить.

— Обережність вже не потрібна.

Василь і Юрко вийшли з каюти, несучи отаманового брата.

— Він у замороці? — спитав Сивенький.

— У такій, — Юрко відповів, — що й вода не розрухає його. Він небіжчик.

Трупа занесли на край яхту і кинули в море.

— Що зробимо з отаманом? — спитав Мортон.

— Вкиньте в море! — кричали матроси.

— Так не можна. Найліпше було б узяти його до Адани. Ми повинні передати його урядові намісника Адани. Не знаю, чи там тепер валі, цебто намісник, чи адміністратор-мутесариф. Тільки з цим була б велика морока, бо наш корабель аж до самої Адани не підіде. Адана в глибині краю над рікою Сейгун. Може б краще відставити його до Мерсіні і там передати управителеві округи... мудірові?

— Робіть з ним, що самі думаєте, сказав Мортон. — Ви турецький паша, отже краще знаєте турецькі закони й звичаї.

— І Адана і Мерсіна має свої добрі й лихі сторони. До Мерсіні легше в'язня приставити, як до Адани. В Адані могли б задержати нас. Бог, знає, як довго, може аж до закінчення процесу. Я не міг би так легко викрутитися, бо намісник більша фігура, як я, я тільки паша з одним хвостом. В Мерсіні мудір багато нижчий від мене. Не лише не задержував би мене, але й на мою просьбу повісив би ушкала без судового процесу.

— То везім його до Мерсіні!

— Колиж бо в Мерсіні, як його не пові-

сять зараз на наших очах, то він, як відїдемо, підплатить мудіра і цей випустить його.

— Нехай пускає! Ми вже маємо сатисфакцію. Окупу не дамо. Його власні гроші, які має з собою, сконфіскуємо і роздамо службі. Його брат і два товариші, хоч вода не те саме, що щибениця, в морі.

В Д О Р О З І Д О С В О Ї Х

Сивенький пішов за порадою Мортон. Причалили до Мерсіни, видали ушкала кавасам*) мудіра і, закупивши свіжих харчів, пустилися даліше. При устю Сейгуна Сивенький і Мортон лишили корабель під опікою служби, наймили два мули і пустилися до Адани. В Адані Мортон хотів купити коні й усяку всячину, потрібну йому в подорожі на Евфраті. Йому треба було також знайти драгомана і когось, що купив би його яхт. Сивенькому потрібні були три верхові коні і вючак.

— Знаєте, до чого я додумався? — звернувся Мортон до Сивенького, коли пішли на обзорини коней.

— Що верблюди були би ліпші як коні?

— Не те. Я думаю, що Евфрат не втече.

— Та не втече, хоч уже тисячі або й мільйони років втікає... тече, й тече і не витече.

— Але ви втечете мені... як я поїду на право, ви на ліво.

— Я не втечу вам, лише ви мені.

— Жарти на бік. Чи ви лишаєтеся між вашими, як знайдете їх?

— З тим наміром їду до них. Але... Про це багато говорити. Я, відпочивши між своїми, га-

*) Поліцаам.

даю пуститися в дальшу дорогу... Пройти Малу Азію до решти, аж до Чорного моря. Відти мабуть з Трапезунту поїду морем на Кавказ. Що буде далше зі мною, я тепер ще не знаю. До цієї пори я не казав вам, яка ціль моєї мандрівки. Тепер, коли вас вже добре знаю, скажу. Я хочу мою громаду переселити на Кубань, куди від довшого часу стягаються з усіх усюдів недобитки давніх запорожців. Але це можна зробити лиш у тайні перед турком.

— Розумію вас. Ви хочете, щоб потомство славного племені запорожців знов зійшлося до купи. Щоб усім була одна доля й недоля.

— Ви вгадали.

— Ви краще знаєте ці сторони, бо ви турецький паша. Як міркуєте? Чи подорозі до вашої оселі є звірина? Добре полювання?

— Тої звірини напевно більше, як у вашій Англії. Більше як на устю Дунаю, де ви так довго полювали.

— Евфрат не втече. Їду з вами! Купуйте коні і все, що потрібне на дорогу. Купіть коні для мене, для себе, для ваших товаришів і для Нумана. Я його беру з собою. Для себе і для мене купіть арабські. Коні найліпші, які в Адані найдете. Я плачу, маю гроші. При купні коней я непотрібний, бо ви також знавець. Може кращий як я. Я йду між купців, що торгують кораблями. Яхт продам, бо тут він уже нам не потрібний. Як треба буде, то в Трапезунті куплю інший. Як знайду тут купця, то зараз поїду з ним і передам йому проданий яхт. Із служби відправлю трьох. З собою візьму тільки Нумана й обох запорожців. Ждіть нас у гостинниці. Очевидно з купленими кіньми й усіма іншими речами.

— Ви в тім вашім англійським костюмі не можете їхати з нами. Ми по змозі мусимо їхати непомітно. Якнайменше стягати на себе увагу азійських дикунів. Мусите купити турецький одяг.

Мортон упхав Сивенькому в руки гаманець із золотом і відійшов. Сивенький купив п'ять коней, турецький одяг для Мортоні і пішов до гостинниці відпочивати.

На другий день з Адани виїхало п'ять верхівців: Сивенький, Мортон, Василь, Юрко й Нуман. Сивенький і Мортон їхали на таких арабах, що всі стрічні ставали й дивилися за ними. Один із них, що тоді, як вони виїздили, їздив до міста, погрозив їм п'ястукіом.

— Ви бачили цього, що саме перед хвилиною минув нас? — Мортон спитав Сивенького.

— Цього на м'ялі?

— Так!

— Я не дивився в той бік.

— Я теж йому добре не придивився, бо не було часу. І ми їхали скоро, а він чвалав. Але я присягнув би, що то наш ушкал, якого ми передали мерсінському мудірові.

— Не було б нічого дивного. Я ж казав вам, що він мабуть підкупить мудіра й вийде на волю.

— Ми забрали всі його гроші.

— Такі, як він, скрізь мають спільників.

— Може б вернутись до Адани і зробити на нього донос?

— Він не такий дурний, щоб ждати на наслідки нашого доносу. Як вернемось до міста, то він буде знати, чого. Втече і донос лишиться доносом.

— Отже їдьмо даліше!

Поїхали даліше горі Сейгуном. Їхали не дуже кваплячися. Ще з годину до смерку Сивенький задержав товариство, кажучи:

— Не знаємо, чи саме там, де ніч захопить нас, буде добре місце на нічліг. Тепер ще ясно, отже можемо розглянутися. Нам треба знайти місце, яких тисячу кроків подальше, щоб не при самім шляху. Заждіть тут на мене, я пірну в ці кущі.

Сивенький щез у кущах. По добрій хвилині вернувся і кивнув на товаришів та й повів їх за собою. Завів їх на малу галявку й, зіскакуючи з коня, сказав:

— Отут будемо ночувати. Якби хто йшов шляхом, то ні нашого вогню не побачить ні нас не почує.

Всі позіскакували з коней, повязали їх до купи арканами і пустили пасти. На середині галявки розклали вогонь, повечеряли й полягали спати. Кожний поклав біля себе рушницю з-за пояса, кожному визирали пістолі й ножі. Першу варту мав Сивенький, другу Нуман. Середопівночі Нуман розбудив Мортонна, сам поклав голову на кульбаку і зараз заснув. Мортон витягнув кості, позіхнув голосно, так що аж коні здригнулися і став напихати люльку. Коли запалив, взяв свою кульбаку, заніс її під кущ на край галявки і сів на ній. Таким способом сам був невидний, а на своїх очах мав товаришів, що спали навкруги вогню і коней, що обчімхували з листя кущі. Рушницю поклав поперек себе на колінах і пихкав люльку.

— Скучно! — воркнув по якійсь годині і сплюнув. — Скучно! — повторив по яких п'яти

хвилинах, витріпав люльку і став наново випихати. Підійшов до вогню, вибрав жевріючий вуглик і поклав на тютюн в люльці. Потягнув і відоймив люльку від уст. Став наслухувати.

— Чи не зашелестіло щось у кущах? — подумав. — Там за кіньми... то мабуть якийсь звір підкрадається до коней... Може ягуар? Може й лев? Сюди й льви, кажуть, заходять з Арабії... О... знов зашелестіло... Може б розбудити товаришів?... Ні! Сам спрібую. Зроблять великі очі, коли мій стріл розбудить їх і я покажу їм вбиту пантеру, або й льва...

Вартовий встав, оглянув рушницю, чи в порядку і поволі, ступаючи обережно, щоб не сполошити звіря, пірнув у кущі по тім боці галлявки. Кільканадцять кроків перед ним зашелестіло і затихло. Він спинився і наслухував. Шелест повторився, але вже кільканадцять кроків даліше.

— Бестія занюхала мене і відступає! — думав.

Пішов даліше, щохвилини пристаючи й наслухуючи. Шелест знов повторився, але знов кільканадцять кроків даліше. Так ішов за цим шелестом, аж вийшов з кущів і вліз у траву, високу по пояс. Наслухував, але вже не чув нічого. Розглядався, але й це не допомогло, бо місяця не було. Ніч така темна, що й на десять кроків не бачив нічого.

— Бестія має добрий нюх, — воркнув. — Втікла.

Він вертався. Тепер ішов скоріше. Спішився, щоб товариші, які побачать, що його нема, не тривожились. Він мав варту, отже не повинен був відходити, не поставивши на своїм місці іншого.

— Мені мабуть час ішов скорше, коли я підкрадався під того звіря, — думав. — Бо міркую, я вже повинен бути в нашій таборі... Вже починає свитати... Ну, нарешті!

Вийшов на галявку й остовпів. Галявка пуста! Нема ні коней, ні тих, що спали.

— Хіба без мене не відіхали?... А може справді відіхали, щоб мене покарати за це, що я не видержав на становищі вартового? Цей запорожець, син військового народу, ще й вихований у твердій военній турецькій службі, жартів не знає... Та то не та галява! — крикнув з жахом. — Тут нема сліду вогню... Я зблудив і вийшов на іншу галяву, таку, як та, де ми заночували.

Пірнув назад у куші. Аж задихався, так спішився, продираючись крізь гущу. Нараз станув. Почув голоси... праворуч. Метнувся туди й вийшов з кущів на галявку саме в тім місці, де лежала його кульбака. Його товариші вже не спали. Роздували погаслий вогонь і ладили сніданок.

— Ви так рано вже на ногах? — спитав приступаючи до них.

— А ви пане Мортон, де лишили коні? — спитав його Сивенький.

— Які коні? Наші? Я їх нікуди не водив. Я лишив їх тут... отам, де Нуман припняв їх.

Мортон глянув у цей бік. Коней не було.

— То хтось украв їх. Очевидно. Як у краю самих конокрадів вартовий робить прогульки, то коні мусять пропасти.

— Ваш жарт, пане бригадир, несмачний.

— Який жарт?

— Що коні вкрав хтось. Ви мабуть хочете

покарати мене за це, що я на хвилинку покинув місце вартового. Ви спрятали коні в куші й лякаєте мене, що їх хтось украв.

— Не жартую. Коли ми пробудилися і побачили, що нема ні коней, ні вас, гадали, що то ви повели їх до води. Тому й не розглядалися за ними. Ми зараз взялися ладити снідання, дожидаючи вас із кіньми. Коли ж ви кажете, що ви коней не вивели відси, то вони відіпнялися, чи зірвалися самі й пішли, або хтось украв їх. Зараз подивлюся.

Сивенький пішов до куша, до якого коні були припняті.

— Тут були злодії! — крикнув, — відтяли коні й пішли з ними. Кінець аркана, що лишився при гиляці, показує, що його хтось розтяв дуже гострим ножем... Куди ви лазили? Чого?

Мортон розказав, як то було.

— Тим звірем, за яким ви пішли, був один із злодіїв, — сказав Сивенький, вислухавши Мортонна. — За нами, очевидно, слідкували злодії. Підглянули, де ночуємо і ждали, аж заснемо. Коли ж побачили, що ми не всі спимо, але один вартує, взялися на хитрощі. Один заліз у куші там, де стояли коні, й умісне шелестів, щоб ви це чули й гадали, що то якийсь звір. Ви далися натягнути й пішли звіря полювати, чи бодай прогнати. Тоді товариші того злодія, що маркував льва, вилізли з чагарника в іншій місці, відтяли коні і зeszли з ними... Як ви покидали становище вартового, треба було збудити когось з нас і поставити на своїй місці... Через вашу необережність пропали коні... такий маєток!

— Куплю другі. Гроші маю.

— Чи ви були б купили мені друге горло?

— Що ваше горло має спільного з кіньми ?
— Бо то тільки якийсь дивний випадок, що злодії не порізали нас спячих.

Мортон почіхався в потилицю.

— Вже більше такої дурниці не зроблю...
Вертаємось до Адани ? Очевидно пішки.

— Чого до Адани ?

— Купити нові коні.

— Хто знає, чи до Адани не далше, як до злодіїв... Насамперед пробуймо відібрати вкрадені.

— Ви здуріли ?! Пішки доганяти верхових ?

— Я так уже не раз доганяв і переймив. Зрештою, як не доженемо й не відберемо, то подорозі попадемо на якісь оселі, де буде можна купити. Не треба аж до Адани вертатись. Ще нема пів години, як злодії були тут. Вже розвиднюється, отже слід знайдемо. Кожний нехай бере на плечі своє майно, кульбаку, і... в дорогу!

К О Н О К Р А Д И

По хвилині ціле товариство вийшло з кущів на долину по правім боці ріки Сайгун, що випливає з середини східньої Малої Азії і пливучи на полудне попри Адану, вливається в Середземне море. В долині попали на слід кількох коней, що зливався з такимже слідом від полудня. Сполучені сліди показували, що коней було десять або й більше. Товариство пішло за цим слідом і по годині зайшло до місця, де ріка Сайгун тратить цю назву. Сайгуном зветься ріка, що повстала з двох рік: західньої Саманліч і східньої — Сарансу. Вони зливаються в місці, до якого зайшло товариство, і творять одну ріку Сайгун. Слід ішов далі правим берегом Саманліча. Товариство повернулось на ліво, щоб іти далі за слідом. Ледве зробили кілька кроків, побачили стовп диму. З рушницями готовими до стрілу підступили ближче. При вогні сидів туркмен і припікав кусень баранини. В руці держав ремінь припнятий до уздечки двох коней. Сивенький поздоровив його.

— Ти давно тут? — спитав.

— Бачиш, що мясо щолиш присмалив... Я тут не більше, як чверть години.

— Звідки?

— Їду долі рікою... до Адани.

— Не бачив ти їздців з десятьма або й більше кінями.

— Бачив. Поїхали горі рікою ... Було їх шість, коней мали дванадцять. Між ними два чудові араби. То туркмени з ангорського повіту.

Розмовляючи з туркменом, Сивенький підійшов аж до нього.

— То злодії, — сказав, — що вкрали наші коні. Ми здоганяємо їх.

Туркмен розсміявся.

— Пішки?! — спитав здивований.

— Маємо коні.

Туркмен з жахом глянув на Сивенького.

— Ще маєте коні? То ви мали більше як шість?

В ту ж мить Сивенький вхопив його за горло, звалив на землю і притис колінами.

— Вяжіть! — крикнув.

Василь, Юрко і Нуман прискочили і зв'язали туркменові руки й ноги.

— Маємо коні. — Кара Юсуф промовив до нього. — Ті два, що їх твої товариші в своїй глупій хитрості залишили з тобою.

— Гадаєте, що то спільник злодіїв? — спитав Мортон.

— Чи гадаю? Я вже раз бачив його. В Адані на кінській торговиці. Коли я купував коні, він також був там і балакав з купцем. З їх розмови я виміркував, що то він продав купцеві ті коні, які я купив. Коли почув, кільки я заплатив, докоряв купцеві, що надув його, бо дав йому замало.

„Є різниця між тобою і мною“, купець відповів йому. „Я продаю товар куплений за мої гроші, ти продає річ крадену. Хоч я на перепродажі заробив сто процент, то мій зиск ще не такий як твій“.

— То в Адані можна так? — Мортон запитав — Можна публично продавати й перепродувати крадені коні?

— Можна, бо тут в азійських бродників-конокрадів крадіж коней не є крадіжжю. Тут це лицарське діло. Крадений кінь тут чесна воєнна добича. Я цього туркмена зараз пізнав, як лише його побачив тут, і зараз догадався, що то він зі своїми товаришами вкрав наші коні... щоб їх ще раз продати. На додаток він сам зрадився. Ви бачили, які він очі зробив, коли я сказав, що ми ще маємо коні. Отже він знав, що ми тут мали тільки тих шестеро коней, які він вкрав. Він здивувався, коли почув, що ми маємо ще якісь коні.

— Коли то він обікрав нас, то пощо лишився... неначе сам вліз у наші руки? Чому не втік з товаришами?

— Бо здогадувався, що ми, хоч пішки, таки пустимося за злодіями. Отже він лишився, щоб нас справити на фальшиву дорогу. Коли сказав, що злодії, яких він бачив, з ангорського повіту, цебто на захід відси, то вони безпечно возьмуть не на захід, а на схід. З його розмови з купцем, якому продав коні, виходило, що він з вілаєту (повіту) Сівас. Мабуть десь недалеко відси буде ґрунт, на яким кінські копита не лишають слідів. Там злодії возьмуть на право і проберуться через ріку. Якби ми повірили, що вони з ангорського вілаєту, то ми взяли б на ліво. Ось як той туркмен хотів нас змудрувати.

— Хоч би й так було, як ви кажете, то ми наших коңей таки не дістанемо. Поминувши це, що злодії сильно випередили нас, вони всі на

конях? Не нас пятеро лише ті два коні ватажка конокрадів.

— Конокради не дуже будуть квапитися з двох причин. Вони знають, що ми лишилися без коней. Це одна причина. Друга ця, що мусять дождати свого ватажка. Мабуть першим бродом, перед яким згубиться їх слід, вони проберуться на той бік і по тім боці будуть дождати ватажка. Як їх не переймемо ще по цім боці, то безпечно знайдемо їх по тім, зараз за першим бродом.

— Ви, бачу, не дочуваєте. Мушу ще раз сказати вам, що нас пятеро, коней маємо тільки одну пару.

— Вистане. Лише ми оба будемо доганяти конокрадів. Решта товариства разом із ватажком піде за нами пішки.

— А пильуйте, щоб не втік! — звернувся Сизенький до тих, що лишалися. — Як згубиться наш слід, то не йдіть далі. Лишіться на місці й дожидайте нас.

Сивенький і Мортон сіли на коні й пустилися чвалом вперед. Коні були добрі, слід конокрадів виразний, отже за три години лишили за собою величезний шмат дороги. Здогад Сивенького справдився. Трава, зразу висока, перейшла в мураву. За кілька хвилин виїхали на каменисту пустиню, на якій копита не лишали слідів.

— Тепер — промовив Сивенький -- треба нам сховати коні й розглядатися за конокрадами. Може й брід де близько тут.

Над самою рікою був чагарник. Туди завели коні. Сивенький лишив Мортон з кіньми, сам пішов на звіді. Ішов кущами край ріки.

За годину прийшов до броду. Ріка була тут дуже широка і плитка. Став приглядатися берегові, але слідів не знайшов ніяких. Роззувся, взяв чоботи під паху і вступив у воду. Дно ріки було каменисте. Зверху кожний камінчик був обтягнений бруднозеленковатим, ховзким поростом. Треба було добре пильнуватися, щоб не поховзнутись і не впасти.

— Є слід! — сказав до себе. Вийшов назад на беріг і вернувся до Мортон.

— Ну? — спитав Мортон.

— Вони вже по тім боці.

— Ви бачили їх?

— Їх самих ні, але їх сліди... на дні ріки. Коні ховзалися і стираючи копитами з каміння поріст, поробили на них сліди. Сліди зовсім свіжі.

Оба підїхали до броду і злізли з коней за кущами, так щоб ніхто з того боку не міг доглянути їх.

— Досі я все вгадав, — промовив Сивенький. — Але де вони тепер? Очевидно, за рікою дожидають свого ватажка. Тільки питання, в котрім місці? Чи може зараз за рікою, чи дальше?

— Нащо вам це знати?

— Бо як вони над рікою, то будуть видіти, що йдемо до них. Можуть привітати нас оловом.

— Не можна б в іншій місці перейти ріку? Обійти їх?

— Це добра гадка. Вертаймось. Ми вже минули один брід. Там вони не переходили ріки, бо їх сліди були б зараз повели до них.

Оба вернулись до першого броду. Саме в хвилині, як хотіли вїхати в воду, почули го-

лоси. То надійшли їх три товариші, що вели з собою звязаного ватажка.

— Добре, що ви тут, — привітав їх Сивенький. — Підете з нами на той бік. Побачимо, яка ріка глибока. Як можна чоловікові перейти без коня, то, опинившись по тім боці, дам вам знак. Як лише верхи можна пробратися, то Мортон вернеться до вас з обома кіньми. Я зажду по тім боці. З Муртоном пробереться через ріку один із вас і знов вернеться з обома кіньми по другого, цей по третього, третій по конокрада.

— Не втече, як на хвилину лишимо його тут самого? — спитав Нуман.

— Як добре звяжеш його і привяжеш до деревини, то не втече.

Сивенький і Муртон вїхали у воду і по хвилині були на другім боці. Муртон не злавив з коня. Взяв другого за уздечку і вїхав знову в ріку.

— Ми таке вигадали, — промовив до нього, Нуман, — що насамперед вишлемо з вами конокрада. Якби він лишився тут на кінець і не схотів лізти на коня, то один хлоп не дасть собі з ним ради. Тепер нас чотири.

Туркмена посадили і звязали ноги попід черево коня. Муртон провів його на той бік і вернувся по Нумана. Нуман перевіз Василя, Василь Юрка.

— Тепер підемо всі, — Сивенький звернувся до товариства. — Підемо пішки, прокрадаючи поміж кущі. Обережно, бо в кожній хвилині можемо натрапити на них. Щоб нас не виявили коні, ти, Василю, будеш іти за нами на відстань яких триста кроків. Поведеш коні й конокрада.

Пустилися кущами, вузькою долинкою, що тягнулася між рікою і довгим хребтом високого пасма гір. Коли вже були недалеко другого броду, Сивенький спинив товаришів і став сам йти обережно вперед. За малу хвилину вернувся.

— Конокрадів вже тут нема, — сказав — пішли далше. Вони гадають, що вже згубили свій слід, отже йдуть далше безжурно, залишаючи в траві виразні сліди. Я знову піду вперед, ви поволі за мною.

Сліди конокрадів завели Сивенького в широку розколину скали і крутими нетрями вивели на другий бік гірського пасма, в долину ріки Сарансу. Конокради перейшли і цю ріку. Сивенький заждав, аж надійдуть товариші.

— Що нам тепер діяти? — запитав. — Тут брід, але за бродом невидні для нас їх рушниці.

— Я ріку перейду, або перепливу, — сказав Нуман. — Як вони зараз за бродом і побачать мене, то бідного туркмена не будуть займати. Як пару хвилин мине, і я з того боку не дам вам знаку, то буде доказ, що там є конокради і я в їх товаристві. Тоді їдьте далше шукати іншого броду. Прoberіться через ріку і зайдіть конокрадів ззаду. Там вже будете мати в мені помічника.

Нуман розглянувся, скрутив клунок якнайтісніше, щоб не дуже пив воду, закинув через плечі й пірнув у воду. Поборов бистрину ріки, вийшов на беріг і щез з очей товаришів. Вони довго ждали на його появу, але він не показувався.

— Він мабуть впав у руки конокрадів, — сказав Сивенький. Їдьмо далше...

— Чи то не він?! — крикнув Василь. —

Хтось біжить згори, долі рікою і вимахує руками.

Сивенький приклав до ока далековид.

— То Нуман, — сказав. — Махає до нас, показуючи, щоб скорше йти до нього. Ви оба, — Сивенький звернувся до Василя і Юрка, — дайте ваші одяги і рушниці на наші коні. Туркмена привяжіть до якого дерева і самі за нами в ріку! Як Нуман переплив ріку, то й ви це втнете.

— Нам легше буде, — сказав Юрко, — рзздягаючися, — бо на спинах не будемо мати клунків.

Сивенький і Мортон вїхали в ріку. По тім боці вже дожидав їх Нуман.

— Я підповз аж до їх леговища, і лежав на підслухах, — Нуман став зараз розказувати. — Вони недалеко звідси, в кущах. Деся недалеко від них відпочивають якісь мандрівники. З підслуханої розмови виходить, що то якісь дуже багаті перси. Конокради чигають на них. Саме тоді, як я лежав на підслухах, конокради поприпинали коні до кущів і лежали в траву, щоб підлізти під леговище персів. Коло коней не лишили нікого.

— Рушаймо! — крикнув Сивенький. — На-самперед веди нас до коней.

Нуман пустився бігцем вперед. Сивенький переказав Мортонів по-англійськи все, що чув від Нумана.

— Відберемо коні, посадимо на них наших хлопців і скочимо рятувати персів? — спитав Мортон.

— Не йнакше.

За малу хвилину коні були в їх руках.

Окрім вкрадених коней, було там ще п'ять інших коней. Сивенький і Мортон всіли на своїх арабів, Нуман, Василь і Юрко сіли на інші коні, вибираючи щонайкращі. Потолочена трава показувала, куди пішли конокради.

— Не чути ніякого гамору, --- промовив Сивенький. — Чи конокради забарилися, чи може перси вже відігнали їх? А може то так далеко, що конокради ще не могли підлізти під табір персів?

— Леговище персів не так далеко, — відповів Нуман. — Ось у цій ліску, що відси видно. Конокради обходять лісок, або ждуть, аж стемніє. Тому ще не чуємо крику, який звичайно буває при наскоку.

— Гляньте вашим далековидом по лінії від мене до того найвищого дерева на підлісся, — промовив Юрко. — На цій лінії, дві третини дороги від нас до дерева, бачу в траві темну пляму.

Сивенький звернув туди далековида.

— В траві лежить чоловік, — сказав. — Кільканадцять кроків ліворуч лежить другий... Праворуч також один... Раз... два... три, чотири, п'ять. Є їх п'ятеро. Мабуть буде так, як Нуман каже. Тепер іще день, отже перси могли б конокрадів побачити. Ждуть, аж ніч дозволить їм непомітно підсунутися під перське леговище...

— Міркую, — промовив Мортон, — що як ми вже маємо наші коні, то наймудріше було б не гаяти часу, і не пхати носа не в наше діло. Перси мабуть повнолітні, нехай самі стережуться. З нас досить, як сполошимо конокрадів і остережемо персів, не рухаючися з цього місця.

— Правда ваша. Зробім це і їдьмо даліше. Лише це треба зробити якось так, щоб зійтися бодай з одним конокрадом і сказати йому, що за рікою їх ватажок прив'язаний до дерева.

— Нащо?

— Щоб вернулись до нього й увільнили його.

— Сховайтесь всі в кущі, — сказав Мортон. — Я один виїду з кущів і свисну так, що почують не лише конокради, але й перси. Почувши свист, конокради, очевидно, оглянуться. Бачивши мене одного, ще й у цій стороні, де лишилися їх коні, прийдуть до мене. Будуть гадати, що кличу їх. Тоді ви вийдете з кущів і скажете їм, що треба.

— Чи вони до нас прийдуть, не знаю. Може не повірять, що ви один. Я гадаю, що відси можна буде підійти до них на кілька кроків. Не думаючи, що є хтось за ними, жаден з них і не оглянеться поза себе. Оглянуться хіба аж тоді, коли почують сапання наших коней. Рушаймо! Кожний із нас нехай возьме одного конокрада на мушку, щоб їх випередити, якби їм прийшла гадка стріляти до нас. Як станемо і я дам вам знак, ви свиснете.

Кожний взяв у руки мушкет і товариство рушило вперед. За хвилину були від конокрадів не даліше, як на пятьдесят кроків. За кожним конокрадом станув один їздець з мушкетом. Сивенький звернувся до Мортонна і показав на уста. Англієць вклав між зуби палець і свиснув. Свиснув так, що його сусідам праворуч і ліворуч аж в ухах залящало. Всі конокради схопилися нараз на рівні ноги й озирнулися.

— Рушниці на землю! — Сивенький крикнув до них, — а ні, то стріляємо!

Пять рушниць внало в траву.

— Всі до мене! Але живо!

Всі конокради підійшли до нього.

— Ваше щастя, що наші коні знову в наших руках, — промовив Сивенький до них. — Ми вас карати не будемо. Йдіть собі з Богом. Ваші рушниці лишаться тут у траві. Ви йдіть насамперед за ріку. Там знайдете вашого отамана привязаного до дерева. Увільніть його і верніться по свою зброю.

— Чому тепер не дозволяєш взяти зброї? — спитав один конокрад.

— Бо ви засіли б на нас і почакували б оловом. Заки знайдете вашого отамана і заки вернетесь сюди по рушниці, ми вже будемо безпечні і ваші рушниці не будуть нам грізні.

— На підлісся показалися якісь фігури, — звернувся Мортон до Сивенького.

Цей глянув туди крізь далековид.

— То перси, сказав. — Заалярмував їх ваш свист.

— Чи можемо відійти? — спитав один конокрад.

— Можете. А нехай вам більше не заважається наших коней. Як ще раз впадете в наші руки, то живі з них не вийдете!

Конокради пустилися бігцем і по хвилині зчезли в кущах. Сивенький звернув далековид в сторону ліса.

ТАТАРСЬКІ ЗБІГЦІ

— Перси, що показались були на краю ліса, щезли, — промовив, відіймаючи руру від ока. — Лишився тільки один. Не довіряють нам. Той один, то мабуть їх вартовий. Нам треба б доконче знати, що то за люди. Може ще гірші, як ті конокради... Не хочуть вони до нас, то ми підемо до них. Знаючи, що вони там, нам нічого боятися їх. Коли пять туркменів не боялося йти на них, то ми не будемо боятися йти до них, ще й не з таким лихим наміром, як прогнані туркмени.

Товариство рушило. Коли вартовий під лісом зміркував, що товариство йде до нього, рушив їм назустріч. У половині дороги вони зійшлися. Перс перший поздоровив їх.

— Ти не сам тут, — промовив Сивенький до нього. — Перед хвилиною ми бачили під лісом ціле товариство. Де вони тепер?

Перс замявся. Не знав, що відповісти.

— Ви гадаєте, що ми не бачили вас, а ви нас бачили?

— Ви справді бачили мене... тоді, коли ще були там, цілком у долині?

Сивенький вийняв з за пояса далековид і показав її персові.

— Чи ти коли бачив таке? — спитав.

— Тепер вірю, що ти бачив мене.

— Не лише тебе, але всіх тих, що були з тобою під лісом... Хто вони?

— То родина персів. Їде з Персії до Ада-ни... Брат їде до брата. Я з його служби. Окрім вартового, ціле товариство спало. Пробудив нас свист і ми вийшли з ліса подивитися, хто свиче. Мій пан також має таке скло, що несе зір на край світа. Побачивши вас, лишив мене на варті і сам пішов приготувати оборону леговища.

— Нас не потребуєте боятися. Ми спокійні мандрівники, і по дорозі нікого не займаємо. Автім вас більше. Нас лише п'ять. Ваших під лісом я бачив, чи не шість. Мабуть ще й у вашім таборі дехто лишився.

— Лише п'ять? — перс замітив недовіжливо.

— Не бачиш?

— Та бачу. Але... наш пан нарахував вас дев'ять, чи десять... Ви не всі тут.

— Бо ваш пан дорахував до нас ще злодіїв, які підкрадалися до вашого добра. Як би не ми, то злодії були б добре обловилися, бо ви спали... В білий день спали!

— Ми спали вдень, бо їхали цілу ніч.

— Може б ви мені розказали дещо з тої розмови, — перебив Мортон. — Коротко: вороги, чи приятелі?

— Я ще розмови не скінчив, — Сивенький відгризся, — отже ще не знаю, що буде: побемося з ними, чи будемо приятелювати. Треба було, їдучи між турків, навчитися по турецьки.

— Мені цього не треба. Я англієць. І маю гроші. Можу мати тільки драгоманів, кілька з Вавилону розійшлося язиків.

— Вертайся до свого пана, — звернувся Сивенький до перса — і перекажи йому все те,

що чув від мене. Ще й те перекажи йому, що я турецький мірі-і-ліно. Моє ім'я Юсуф. Як хочеш, щоб я відвідав його, то ти вийди на край ліса і дай нам знак. Ми тут будемо ждати найдовше чверть години. Як до тої пори не покажешся ти, або хто інший, поїдемо далше туди, куди нам дорога. Ми їдемо на Ангору.

Перський вартовий відійшов. Сивенький скочив з коня й ліг у траву. За його прикладом пішла решта товариства.

— Може ті перси, як вони великі пани, будуть мати добрий перський тютюн, — промовив Мортон. — Я купив би. Добре заплачу. Перський тютюн то розкіш. Давно не курив, хоч маю гроші.

— Мені бачиться, що то не перси. Бодай той, що говорив з нами, ще менший перс, як я турок. На нім лиш одяг перський.

— Чому так думаєте?

— Він задобре говорить по-турецьки і до турецьких слів домішує слова татарські. То був татарин.

— Або татарин не може бути слугою перса?

— Може. Але що тут перс має робити?

— Англія відси ще далше як Персія, а проте я тут. На цім пункті турецької землі з цілого нашого товариства лиш один Нуман — турок. Я англієць, ви три запорожці. Чому ж би ще й перси не мали тут явитися?

— Ваша правда... Чи то не вартовий вертається... Але вже верхом, бо чути тупіт.

Сивенький підвівся і глянув понад траву в сторону лісу. Від лісу чвалали два їзді. Товариство схопилося на ноги...

— Справді Юсуф-паша! — крикнув перший

їздець, спинивши коня й зіскакуючи. — Що ти тут робиш, брате?

— Чи то не Місах-мурза? — відповів Сивенький, приступаючи до нього.

— Що ти тут, не дуже дивує мене. Але, від коли ти став персом?

Місах стрепенувся й тривожно обкинув оком товариство Юсуфа. Юсуф зміркував, що Місах не хоче бути пізнаний і недовіряє товариству.

— Всі, що зі мною, мої приятелі, — сказав Юсуф, показуючи на своє товариство. — Той високий, кощавий, то турист з Англії. Ці два, такіж запорожці, як і я. Той п'ятий, туркмен, слуга англійця. Слуга настільки, що дістає плати. Зрештою такий же товариш, як інші.

— Чи я до суду віку буду стояти тут з вилупленими на вас очима і роззявленим ротом, не знаючи, з ким ми зішлися?! — Мортон спитав з досадою.

— Вибачайте, — відповів Сивенький, — але не я винен, що в Англії не говорять турецькою мовою і не розуміють її... Той перс, не перс, але татарин, мій воєнний товариш і приятель. Він, неабияка риба — татарський княжич, бо син татарського бея під перською межею.

— Такий, що їсть сиру кобилину?

— Ти може в перській службі, що на тобі і на твоїх товаришах перський одяг? — спитав Сивенький татарина.

— Мій слуга сказав мені, що ти сполошив злодіїв, що підкрадалися під мій табор... Сам Бог прислав тебе сюди. Мабуть було б пропало все мое добро, бо в мене, окрім вартового, всі спали. Може були б і порізали нас. Ти спас ме-

не і мою родину... То мій син, — Місах додав, показуючи на свого молоденького, може п'ятнадцятилітнього товариша.

— Ти тут з родиною?

— Зі мною жінка і ще один син. Ходи до мене... разом із твоїми товаришами. Подорожі почуєш причину, яка мене завела аж сюди і звела з тобою.

Сивенький переповіс запросини Мортонів. Цей дуже радо згодився бути гостем татарського княжича, бо мав нагоду наочно перевірити, чи татари їдять сиру кобилину. Товариство рушило до ліса. Попереду їхав Сивенький з Місахом.

— Ти тепер у службі? — спитав Місах.

— Я службу взагалі вже покинув. Я тепер вже не Юсуф-паша... став назад запорожцем Осипом Сивеньким.

— Що ж ти тут робиш, коли покинув службу в турка? Ти все говорив мені, що тужиш за своїми запорожцями... що хочеш вернутись до них.

— На це я й покинув службу. Я вернувся до моїх земляків, але їх не найшов. Вони були поселені над Вардаром біля Солуня. Тепер їх там уже нема. Турок загнав їх ще далше, бо боявся, що будуть помагати християнським повстанцям. Я дізнався, що вони тепер в Малій Азії, десь в підкові Ірмақа.

— В ангорськім вілаєті?

— Мабуть. Сумніваюся; чи їх загнали б аж до вілаєту Сівас... Я до них. Ось тобі відповідь на твоє питання, що я тут роблю. Я в дорозі до моїх запорожців скитальців. Лиш не знаю, чи їх найду.

— Як вони в Ангорщині, то легко їх найдеш. Улехшу тобі. Валі (намісник) Ангори великий приятель мого покійного батька...

— Твій батько помер?... На його місце ти став беєм твоєї орди?

Місах не відмовідав. Його лице захмарилося.

— Може бейлик захопив брат твого батька? Ти розказував мені, що він чигає на це достоїнство, та що валі твоєї провінції його великий приятель...

— Валі зробив так, що хоч орда була замною, беєм став мій стрий. Не довго тішився цим достоїнством. І він уже небіжчик... Решту розкажу тобі пізніше, бо ось уже мій табір.

Маленький табір Місаха був споруджений так, що місце, де могло поміститися дванадцять осіб, тільки ж коней і чотирнадцять мулів, обведено колодами постинаних дерев, на які накидано повідтинаних вершків, шпилями наверх. У таборі крім коней і мулів, були тепер: одинока жінка Місаха, менший син і дев'ятеро служби. Всі, хоч татари, були одягнені по-перський. Нуман, Василь і Юрко лишилися з кіньми перед цею загородою. Місах із сином, Сивенький і Мортон увійшли до середини. В таборі вже ждала на них вечера. Мортон дивувався, що хоч було різне мясо, не було кобилини... ні сирі, ні вареної, ні жареної. І кобилячого молока не було.

— Це мабуть тому, — шепнув до Сивецького, — що ті татари тепер не татари, тільки перси. Мандруючи як перси, взяли на час мандрівки не лише перські одяги, але й перську кухню.

Ця замітка пригадала Сивенькому, що його

приятель ще не пояснив йому причини цього перського замаскування. Йому ще дещо не було ясно, отже він звернувся до Місах з питанням:

— Як я маю розуміти твою подорож? Твій слуга, що стояв під лісом на варті, говорив нам, що ваша дорога на Адану. Ти сказав мені, що прямуєш на Ангору. Місце нашої зустрічі вказувало б, що правду говорив слуга. Дорога з ерзерумських сторін до Ангори йде просто від сходу на захід. Ти йдеш майже просто на полудне. Також не збагну, нащо ти себе і своїх переодяг зперська...

— Ходи зі мною, — відповів Місах. — Поясню тобі все... Коли ти вже тут нагодився мені і вже зробив мені велику прислугу, бо прогнав туркменських опришків, то я загадав до решти використати зустріч з тобою. Може даси мені яку добру раду, або й допоможеш. Я в ситуації дуже скрутній.

Місах встав і вийшов з загороди. За ним вийшов Сивенький і Мортон. Місах підвів їх під куці кількадесять кроків від табору і сів. Біля нього сів Сивенький. Мортон стояв і чіхався в потилицю.

— Чому не сідаєте? — спитав Сивенький його.

— Правду кажучи, в вашім товаристві скучно, — Мортон відповів. — Говорите мовою, якої не розумію. Я мушу ждати, аж ви десь колись переповісте мені дещо по-англійськи. Вже смеркає, звірина začне нишпорити по лісі. Візьму рушницю і піду на засідку над ріку. Може вполюю що.

Сивенький переповів його слова по-турецьки Місахові.

— Борони Господи! — скрикнув Місах з жахом. — Можливе, що за мною йде погоня. Я вмисно засів тут, на боці від шляху, щоб погоня пішла далі, лишаючи мене за собою. Стріли справили б погоню просто сюди. Як хоче полювати, нехай іде з луком.

— Він лука не має.

— Дістане від мене.

Місах встав і пішов до табору.

— Ви стріляєте з лука? — спитав Сивенький Мортон.

— Кожна дитина втне таку штуку. Але чи вцілить, то друге питання.

— Місах каже, що за ним іде погоня, отже стріляти з рушниці в сусідстві його табору небезпечно. Він пішов принести вам свій лук.

— Спробую.

Місах приніс лук і пару стріл. Показав Мортоніві, як ціляти і цей відійшов пробувати щастя тою старинною зброєю. Місах сів біля Сивенького і став розказувати:

— Мій батько помер, але не своєю смертю. Погиб від скритовбивчої стріли. Зараз по похороні мого батька валі проголосив беєм мого стрія. Я зразу домірковувався, тому й провідав, хто вбив мого батька. Знаючи, що як пімщуся, то заплачу за це власним життям, я заздалегідь приготував утечу. Увесь свій маєток я продав. Жінку й обох синів я вислав наперед під опікою найвірніших із служби мого покійного батька. Запевнившись, що ніхто не знає, куди вони поїхали, я запросив убивника мого батька до себе. Скоро прийшов, я його за горло і повалив на землю.

„Ти, собако“, кричу до нього, „вбив мого

батька, тепер дістанеш за це заплату!" Він бо-жився, що то неправда, що його хтось оклеветав. Ці викрути не допомогли йому. Я його звязав, закнеблював і випалив йому очі. Лишивши його так у моїй хаті, я сів на коня і почвалав слідом за моєю валкою. Ціль моєї мандрівки Ангора, бо валі Ангори великий приятель мого батька і лютий ворог ерзерумського намісника. Гадаю, що в Ангорі буду безпечний.

Коли ж бо ти йдеш шляхом на Адану, не на Ангору.

— Це навмисне так, щоб перехитрити погоню. Втікаючи, моя валка перейшла попри не-один аул, й неодну оселю. Я скрізь питав дороги до Адани. Як іде погоня, то скрізь чула, що втікаю на Адану. Потвердить це шлях, яким утікаю. Але тоді, як погоня вже зовсім не буде сумніватися, що я прямую до Адани, я загадав звернути на Ангору. Саме в хвилині, як погоня прийде до Адани, я стану в Ангорі. Тут, де тепер сидимо, кінчиться моя мандрівка на Адану. Я загадав сидіти тут два-три дні, щоб допевнитися, чи погоня справді йде, і чи піде далше в тім самім напрямі, на Адану. Щоб від цього місця ще більше затерти слід по собі, я себе переодяг по-перськи. Себе і всю мою челядь я переодяг по-перськи. Як би мої вороги вислали на боки звідунів, то почують, що шляхом на Ангору поїхали перські купці. Мое щастя хотіло, що я зійшовся з тобою, та що ти також йдеш на Ангору. Поїдемо вкупі.

В куцах пару кроків за ними хтось зойкнув. Сивенький вихопив зза пояса кинджал, пірнув у куці і витащив відтам, держачи за обшивку, одного із служби Місаха. Зараз за ними вий-

шов з кущів сконфужений Мортон. Нижче спли-
ни слуги стирчала стріла.

— Ти сів на стрілу? — спитав Місах слугу, придивившись йому.

Слуга лише кинув оком на Мортон.

— То я винувник, — промовив Мортон. — Я вертався до табору, очевидно з порожніми руками, бо звіря й не бачив ніякого. Нараз кілька кроків перед собою бачу, щось поволі сунеться по землі. Очевидно, думав я, якийсь звір, бо не йде просто, як людина на двох ногах, але на чотирьох. Я пустив стрілу і... нещастя сталося. Звір зойкнув по-людськи й підвівся. Аж тепер я побачив, що то людина.

— Велике нещастя не сталося, — сказав Місах. — Стрілу виймуть йому.

— Я вже виймив, — сказав Сивенький. — За кілька днів з рани не буде сліду.

— Спитайте його, — звернувся Мортон до Сивенького, — що він волів би дістати, як відшкодування: добру рушницю, чи доброго коня, чи пригорщу срібла? Скажіть йому, що Мортон має гроші і добре платить.

Сивенький переповів питання Мортон. Слуга лише забовтав щось.

— Він німий, — пояснив Місах.

— Чи глухо-німий? — спитав Сивенький.

— Ні, лише німий.

Слуга не ждав на кінець розмови, але відійшов до табору, щоб рану заліпити полотенцем, намащеним живицею. Сивенький і Місах сіли знову під корчем.

— Мені той слуга не подобається, — промовив Сивенький. — Чого рачкував за нашими плечима в кущах? Очевидно лежав на підслухах.

— То не може бути! — відповів Місах живо. — Садук був найвірнішим лучником мого батька. Він і мій найвірніший слуга.

— Чого він поліз у куші? Що він робив там за нашими плечима? Ще й рачкував. Я тобі кажу, він лежав на підслухах. Це пахне зрадою.

— Кажу тобі, — запевняв Місах — що Садук найвірніший з усіх. Хоч би всі покинули мене і пішли до моїх ворогів, то Садук лишиться вірний мені. Як би в нього не було вдачі вірної собаки, то він вже давно свої зуби був би показав моему батькові.

— Мав причину до цього?

— Мав і не мав. Мав тому, бо то мій батько казав вирізати йому язик. Не мав, бо мій батько ділав під примусом.

— Твій батько приказав вирізати Садукові язик?!... І ти гадаєш, що Садук був вірний твому батькові і ще тепер вірний тобі?

— Я ж сказав тобі, що мій батько ділав під примусом. Садук знає це. Він знає, що батько повинен був скарати його на горло! Садук був найліпшим лучником мого батька. До нашого саду припирав сад муштагеда, найвищого духовника. У муштагеда була гарна донька. Садук, сидючи раз у нашім садку на дереві, побачив в сусіднім садку цю дівчину. Не довго надумуючися, зліз із дерева, переліз пліт і приступив до дівчини. Вона не втікала. Він наговорив їй цілу купу нісенітниць, очевидно, про любов. Просив її, щоб щодня виходила до нього на балачку. На нещастя всю ту розмову підслухала невільниця, що за кущами кілька кроків від молодят полола. Невільниця всю підслухану розмову переповіла муштагедові.

Сам знаєш, як у нас за таке карають. Мій батько ледве вимолив для Садука таке помилування, що йому дозволили вирізати язик. Батько призвав аптикаря і цей виконав цю прикру операцію. Садук знає, що не мій батько винуватик, а його нещастя, отже лишився вірний йому і всій його родині.

— В цю вірність я не дуже хочу вірити.

— Увіриш, як ще додам, що Садук вже має повну сатисфакцію, бо винуватиків його нещастя сам Бог покарав. Муштагед помер від отрути. Аптикаря знайшли в його аптиці задушеного мотузом. Донька муштагеда купалася раз, ще за життя батька, в ставі. В цім місці став не глибший, як по груди. Нараз дівчина крикнула, що хтось вхопив її за ногу. Товаришки сміялися з неї. Але дівчина крикнула ще раз і зeszла під водою. Знайшли її оддалік в найглибшій місці ставу. Очевидно, хтось підійшов до неї під водою, вхопив за ногу, і затягнув у глибину.

— Чи Садук добрий пливак і нурець?

Місах здивований глянув на Сивенького.

— Не догадуєшся? Говори далше. Як згинув твій батько?

— Мій батько поїхав на лови в товаристві двох лучників... Садука і ще одного. Додому вернувся лише Садук, цілий закривавлений. В тілі мав три рани. Знаками, бо він інакше не говорить, розказав мені, що в оцім лісі з-за дерев посипалися на них стріли. Мій батько і його товариш попадали з коней, він сам, хоч також ранений, спасся, бо його кінь сполошився і втік разом із ним. Садук завів нас на місце і ми знайшли обох застрілених.

— Де були поцілені?

— Стріли сиділи обом у карках.

— Отже оба були поцілені не збоку, ані спереду, лише ззаду.

— Обох міг застрілити один стрілець, як їхав за ними. Очевидно, то мусів бути знаменитий стрілець, коли обох поцілив точно в таке місце, в яким сидить певна смерть. Чи Садук добрий стрілець?

— Другого такого в нашій орді нема, — відповів Місах і з жахом та докором глянув на Сивенького.

— Ти ще не знаєш, хто вбив твого батька?

— Слухай, брате! Знаю, що хочеш сказати. Ти гадаєш, що то діло Садука. Так думаєш, бо не знаєш його. Кажу тобі, то вірний пес мого дому. Зрештою показалося, що мого батька вбив братанич батька. В хвилині, коли мій батько падав з коня, Садук бачив убивника за деревом, як закладав другу стрілу. Пізнав його. За другим деревом стояв хтось інший, але Садук уже не міг бачити його лиця. З-за третього дерева хтось третій поцілив самого Садука.

— Також у вязи?

— Ні. В бедро.

— Дивне диво! Убивники завзялися тільки на твого батька і лише на одного свідка злочину. До обох стрілили, не жартуючи, але так, щоб вони згинули. Садука чомусь то шанували. Тим попробували вязи, Садука лише дзьобнули в місце цілком не смертельне. І того я не годен збагнути, що стріли випущені з боку їздців, обійшли їх і налетіли на них ззаду. Я ще не бачив стрільця, який втяв би таку штуку!

— Це, що ти кажеш, страшне! Але я таки не йому віри. Садук дав тільки доказів привя-

зання до мого дому. І давніше і тепер в часі цієї мандрівки...

— Лишім це, бо проти Садука не допоможуть тобі жадні аргументи. Ти в нім засліплений.

— Передумаю все те, що чув від тебе. Може воно справді так, як ти кажеш. Тепер лягаймо спати.

Розійшлися. Місах пішов у свою загороду. Снвенький з товаришами вибрали собі на нічліг місце в половині дороги від табору Місаха до ріки.

— Татарин дуже сердиться? — спитав Мортон. — Дуже лютий на мене за те, що я пострілив його любимця?... Нехай не рачкує в кущах!

— Завтра - позавтра Місах буде дякувати вам, бо хто знає, чи ви цією необережністю не врятували життя Місахові і його родині!

— Тим, що подіравив грішне тіло його слуги?

— Зачалося від того. Я розбалакався з Місахом про того Садука. З усього того, що про нього Місах розказував мені, я доміркувався, що Садук лютий ворог дому Місаха; що вбив його батька і тепер тягне за ним погоню. Тоді, як ви пускали на нього свою стрілу, він лежав за нашими плечима на підслухах. Очевидно хотів дізнатися, яким шляхом Місах дальше поїде. До цієї пори гадав, що його пан справді їде до Адани. Коли Садук сидів за мною і Місахом на підслухах, Місах сказав мені, що з цього місця поверне на Ангору. Почувши це, Садук знав уже, що йому треба було знати, отже хотів висунутися з кущів. Тоді ваша необережність викрила його... бодай в моїх очах.

— Коли так, то того Садука треба пильнувати.

Сивенький закликав до себе Нумана, Василя й Юрка.

— Нині, — промовив до них Сивенький — буде подвійна варта, бо на вартових Місаха не можна покладатися. Один з нас буде вартувати коло нашого леговища. Другий піде під табор Місаха і там уміститься так, щоб ніхто з людей Місаха не доглянув його й не доміркувався, що ми маємо табор на оці. Той другий нехай має на оці вихід з табору і дивиться, чи вночі, або досвіта з табору хтось не вийде. Як вийде, то треба непомітно іти за ним назирцем та дивитися, куди йде і що робить. Тут першу варту я буду мати, під табор Місаха піде Нуман. По трьох годинах мене заступить Мортон. Нумана Юрко... Спати!

Нуман взяв рушницю й пішов під табор Місаха, Сивенький сів під деревом, поклавши рушницю поперек на колінах. Мортон, Василь і Юрко полягали спати. Минуло три години спокійної ночі. Сивенький розбудив Юрка і Мортон.

— Іди, Юрку, — каже, — на зміну. Нехай Нуман вернеться сюди, ти лишися на його місці.

Юрко відійшов. Мортон сів під деревом. Сивенький ліг біля нього, підсунувши під голову кульбаку. Вже здрімався, коли неначе крізь сон почув розмову. Нуман розмовляв з Мртоном.

— Чи ефенді спить? — питав Нуман, очевидно, по-турецьки.

— Що кажеш? — відповів Мортон по-англійськи.

Нуман пригадав собі, що англієць не розуміє його, отже нахилився над Сивеньким і шепнув:

— Ефенді!

— Що хочеш від нього?! — воркнув Мортон. — Він спить. І ти йди спати.

— Ефенді! — повторив Нуман, сіпнувши Сивенького ще раз за рукав. — Зрада!

— Яка зрада? — спитав

— Коли до мене надійшов Юрко, щоб змінити мене, я не зараз відійшов. Він сів коло мене. Ми балакали, очевидно пошепки, бо перед виходом з табору стояв на варті один з людей Місаха. По хвилині з табору вийшов Садук і приступив до вартового. Побалакав з вартовим і лишився на його місці. Обійшов двічі табір і пустився в сторону ріки.

— Джігіян.

— Ні! Джігіян на схід від нас. Відти Місах прийшов. Садук пішов у бік Сарансу. Пустився до броду, яким ми перебралися на цей бік. Юрко пішов за ним. Я прийшов сюди сказати вам про це.

— Лягай спати. Я візьму Василя і з ним піду за Юрком.

Сивенький розбудив Василя і щез із ним у кущах. Довго не вертались. Аж, як стало зоріти, вернувся сам Василь і пішов під табір Місаха. Перед табором не було ніякого вартового. Василь свиснув. В таборі заметушилися.

— Що там? — Василь почув голос Місаха.

— Я до вас, — відгукнувся Василь. — До вас від мого баші.

— Чого свиснеш?! Щоб яку біду стягнути на нас! Треба було сказати вартовому. Він був би звістив мене без твого свисту і без гамору.

— Тут нема ніякого вартового. Я без дозволу не хотів лізти у ваш табір, отже свиснув.

— На варті не було нікого? — спитав Місах своїх людей.

— Мене замінив Садук, — відповів перший вартовий. — Мабуть кудись відійшов на хвилину, бо його між нами ще нема.

— Вартовий відійшов! — крикнув Місах і вийшов з табору. — Садука тут нема?

— Очевидно, що нема, — відповів Василь.

— Очевидно? Чому очевидно?

— Бо хто вартує над рікою пів милі відси, то не може вартувати тут, пів милі від ріки.

— То не може бути! Він мабуть, десь тут у кущах. Може побачив що підозріле і відійшов від табору на пару кроків.

— Не лише може бути, але й є. Я не говорив би, якби не бачив на власні очі; якби я сам не мав його в моїх власних руках; якби я сам не вязав його моїм власним ременем. Він тепер лежить звязаний над рікою. Баша сидить біля нього і просить вас, щоб ви потрудилися туди. Баша також просив, щоб ви взяли з собою двох сильних хлопців.

Місах покликав двох лучників і пішов з Василем, що провів його до половини дороги.

— Відси провідника вже не потребуєте. Баша й Садук отам, де ті дві високі і дві низькі пальми.

Василь вернувся до своїх. Місах пішов на вказане Василем місце. На землі лежав звязаний Садук. Сивенький сидів біля нього.

— Ти мабуть дуже розсердився, коли почув, що я казав звязати твого найвірнішого

служу... твого й твого батька? — привитав Сивенький Місах.

— Що таке сталося? — спитав Місах. — Чого ти сюди зайшов? — звернувся до Садука. — Чого покинув варту?

Садук не міг відповісти, бо руки мав зв'язані. Отже не лише його уста були німі, але й руками не міг показувати.

— Зараз будеш мати його німу відповідь. — сказав Сивенький. — Покажу тобі. Постав своїх хлопців коло нього, нехай пильнують його. Ти ходи за мною...

Сивенький повів Місах над ріку до броду і показав йому зломану трощу, звернену так, що показувала на північний захід.

— То Садук зробив.

— Звідки знаєш, що Садук? — спитав Місах.

— Насамперед скажи мені, чого він сюди прийшов?... В ночі і саме тоді, коли його псячим обов'язком було не відступати ні на крок від твого табору?

Місах мовчав.

— Він прийшов сюди того, щоб цю трощу зломити і нахилити її в сторону Ангори. Очевидно, на те, щоб погоні, яка йде за тобою, показати, що ти вже не йдеш на Адану, а на Ангору.

— З моїх людей ще ніхто не знає, що я із шляху на Адану зверну на Ангору.

— Садук знає, бо підслухав нашу розмову. Ти забув, що стріла англійця сполошила його й викрила.

— Трощу міг зломити вітер.

— Лиш одно стебло! Дивно, що той вітер вибрав собі стебло найсильніше і найздоровіше.

Автім троща ще цілком свіжа, зломана перед хвилиною. Вітер слабий і віє від Ангори. Якби вітер зломив, то стебло нахилилося б від Ангори до нас, не від нас до Ангори... Тепер покажу тобі незбитий доказ.

Сивенький підіймив трощу і показав той бік, що був невидний.

— Чи вітер, що, як ти гадаєш, зломив цю трощу, письменний?

На трощі було вишкрябане голкою, чи яким іншим гострим знарядом, слово „Ангора“.

Місах лише заломив руки і шепотів:

— Хто б то був подумав?!

— Тепер накажи завести Садука до табору, — промовив Сивенький. — Нехай його добре пильнують. Ми підемо далі на оглядини...

Оба хлопці розпутали Садукові ноги і повели до табору. Коли вже щезли в кущах, Сивенький промовив.

— За рікою він ще не був, бо як я надійшов сюди, то він саме тоді значив цю трощу. Як ще поробив які знаки, то хіба від твого табору сюди. Ходім.

— Вертаючись до табору, Сивенький приглядався траві, кущам, деревам. В траві слід не дуже був виразний. Зате повно знаків: було на кущах і деревах. То галузка була зломана, то кора скалічена. Так було до самого табору. Місах уже не сумнівався, що Садук лишив знаки для погоні.

— То він хіба лишив знаки на цілому шляху, який я вже пройшов?

— Без найменшого сумніву. Зараз впевнімося. Іди поснідати і прийди до мене. Прийди з конем. Поїдемо далі на оглядини.

Місах пішов до свого табору, Сивенький до своїх людей. Вони палили вогонь і припікали дичину.

— Вогонь розкинути й загасити! — наказав Сивенький. — За Місахом іде погоня.

— Дерево сухе й не дає диму, — замітив Нуман.

— Але вітер дує в ту сторону, звідки йде погоня. Почують смалятину носом і прийдуть сюди. Не помремо з голоду, як тепер зїмо коржі й дактилі, лишаючи мясо на безпечніший час.

За часок надійшов Місах з конем. Сивенький взяв свого за поводи.

— Веди мене шляхом, яким ти примандрував на місце, де твій табір.

Оба відійшли, ведучи коні за собою. Місах ішов високим лісом.

— Бачиш наддерту кору? — спитав його Сивенький, показуючи на одне дерево. — Бачиш на землі галузку, звернену кінцем в ту сторону, в котру ти йшов? А на цім дереві... який кусник кори відлупаний. То не звір якийсь відлупав рогами. Тут слід гострого ножа.

Коли вийшли з лісу, виразний слід у траві показував шлях, яким пройшла валка Місаха. Тут сіли на коні і почвалали аж до ріки Джігіян. Підїхали рікою аж до броду. Як над рікою Сарансу, так і тут, лежала зломана троща. Різниця тільки та, що тут на троші було вишкрябане слово „Адана“. Сивенький уже хотів вїхати до ріки, коли за рікою в віддаленню якої верстви з кущів бухнув в гору стовп диму.

— Отам вони! — сказав, показуючи рукою. На лице Місаха виступив жах.

— Не турбуйся! Ще й ліпше, що вони вже

тут. Бодай будеш знати, на чім стоїш. Я надіюся, що при допомозі штучок Садука спекаємося їх. Добре, що я не понищив знаків, які поробив той зрадник. Погоня мабуть саме тепер ладить снідання й незабаром пуститься в дальшу дорогу. За той час ми мусимо в дечім змінити дороговкази Садука. За мною!

Пустилися чвалом назад. На сліді перед самим лісом лежала галузка, звернена кінцем до лісу. Вона очевидно, говорила ворогам Місаха, що вони повинні віхати в ліс. Сивенький підоймив галузку і поклав її так, що вона своїм кінцем показувала дорогу попри ліс, просто до броду ріки Сарансу. Сто кроків даліше Сивенький поклав другу таку галузку і на придорожніх деревах понадлупував кору. Коли причвалали над ріку, Сивенький витяв надломану Садуком трощу із словом „Ангора“ і кинув у ріку. Троща поплила. Сивенький зломив другу, вишкрябав на ній кінцем кинджала „Саманліч-Адана“ і нахилив її так, що кінець був звернений на полудневий захід.

— Як найдуть і прочитають, — промовив, — то будуть гадати, що ти, перейшовши цей брід, пішов півколесом до Саманліча і далі Саманлічем до Адани. Тоді вони, щоб тебе переймити, мабуть пустяться навправці долі Сарансу аж до Сайгуна. Аж там проберуться на той бік і будуть дожидати тебе. Тепер засядьмо в ліську на цім горбі та ждім, що з того вийде.

— А як вони найдуть мій табір?

— Не найдуть, бо я усунув знаки Садука, які вели в ліс. Вони будуть квапитися й оминуть твій табір, їдучи за дороговказом, який я поклав на місці галузки Садука. Підуть по-

при ліс, у яким є твій табір, і прийдуть сюди.

Пішли оба кілька сот кроків горі рікою й зайшли в чагарник. З того місця видно було брід і цілу просторінь, на яких п'ять верств у сторону, звідки мусіла надїхати погоня.

— Бачиш, як далеко видно відси? Хочби увійшли в ліс, то побачимо їх упору і впору поспіємо таборові на поміч.

Поприпинали коні до дерев і посідали так, що їх ніхто не міг доглянути; саміж вони мали перед очима увесь простір, неначе перед собою на столі. Сивенький час до часу оглядав околицю крізь далековид.

— Може то не погоня? — завважив Місах, коли сиділи вже з годину і ніхто не показувався. — Може то були якісь мандрівники, що пішли в зовсім іншу сторону і ми тут дурно марнуємо час, дожидаючи їх?

— І це можливе — відповів Сивенький, — прикладаючи до ока далековид. — Вже йдуть! Буде їх яких п'ятдесят їздців. Їдуть поволі, бо один, що їде попереду, раз-у-раз дає рукою знак, щоб похід задержався... Тепер знов стали. Передній скочив із коня, схилився до землі і підніс щось, мабуть знак Садука. Знову вискочив на коня. Пустилися чвалом.

— Вже й я їх бачу голим оком, — сказав Місах. — Іде пів сотні під проводом мого братанича. Вже підійшли до лісу.

Місах затрусився. Йому бачилося, що провідник показував рукою в ліс.

— Богу дякувати! — сказав на голос, коли побачив, що ватага пустилася попри ліс, так як це передбачив Сивенький.

Ватага задержалася аж коло броду. Провідник, що пильно роззирався, не оминаючи ні деревинки, ні корчика, схилився й підніс трощу. Оглянув її і подав ватажкові.

— Тепер братанич читає, — промовив Місах дрижачи. — Я цікавий, чи дасть себе здурити.

Бей кинув трощу в воду, показав рукою на полудне і пустився туди чвалом. Ціла ватага почвалувала за ним і зeszла за деревами.

— Не казав я?! — крикнув Сивенький. — Вони не сумніваються, що ти поїхав туди. Тепер уже можеш безжурно взяти на Ангору. Заки вони заїдуть до Сайгуна, заки зміркують, що ти надув їх, якщо взагалі зміркують це; заки вернуться і заїдуть до цього місця, за тобою будуть вже дві третини дороги до Ангори.

— Брате! — крикнув Місах — чим я віддячуся тобі?

— Подякуй англійцеві, бо то головню його заслуга. Якби його стріла була не зійшлася з грішним тілом Садука, то мені було б на гадку не прийшло, що між твоєю челяддю зрадник.

— Як будемо так мудрішувати, то вийде ще й таке, що урятував мене не ти, ані англієць, тільки Садук, чи його грішне тіло. Якби він не наставив був свого грішного тіла під стрілу, то ти був би не знав, що він підслушує нас. Ти був би не казав слідкувати за ним та був би не пішов за ним і не знайшов пороблених ним знаків. Якби Садука взагалі не було в мене, то замість нього був би причепився до мене інший зрадник, зручніший, як Садук. Або й без зрадника в моїм таборі погоня була б найшла мене. Я не пгах, якого крила не лишають слідів. Саме це, що в мене був зрадник

Садук, уможливило справити погоню на фальшиву дорогу. Отже урятував мене не хто інший, тільки Садук. Шкода, що не маю доньки. Якби мав, то з вдячності дав би йому... Ось бачиш, до чого доводить твоє мудрішкування. Я не мудрішую, дивлюся на діло так, як воно було. Ти спас мене, мою жінку, моїх синів. Ти зробив, що ми всі заїдемо до Ангори здорові, не втративши нашого скарбу, який я везу на десяти мулах... Один камінь... найтяжчий камінь впав з мого серця. Зате на його місце всадився другий. Це турбота, як віддячитися тобі.

— Не журися. Людська доля незбагненна. Людський розум не може передбачити цього, що завтра... що за хвилину буде. Може ти будеш мати нагоду і змогу вигодити мені.

— Не дай, і дай Боже! Не дай, щоб тобі була така поміч потрібна. Дай Боже, щоб я не мусів умерти твоїм довжником.

Вернулися до лісу і по хвилині ціла валка пустилася в сторону Ангори. З лісу виїхали всі, за винятком одного Садука.

— Не бачу Садука, — звернувся Сивенький до Місаха. — Може втік?

— Втік! — процідив Місах крізь зуби.

— То не добре. Між твоїми людьми мусить бути ще якийсь зрадник, його спільник. Власними силами Садук не міг розпутатися.

— Він мав двох спільників, що йому помogli втекти... на гиляку. Вже не буде робити знаків, ані підслухувати.

Валка їхала поволі й безжурно, бо погоні вже не боялася. Провідник Місах сказав, що за два дні будуть в Ангорі.

— Маєш певність, що в Ангорі будеш безпечний? — спитав Сивенький Місаха.

— Не лише буду безпечний, але й пімщу смерть мого батька. Може й беєм стану. Валі Ангори завдячує мому батькові й мені не менше, як я тобі. Вони були великі приятелі. Для мене він усе зробить. Це тимбільше, що мої вороги є його ворогами.

— Твій валі, також валі. Має таку саму силу. В Ерзерумщині більшу, як валі в Ангорщині.

— Ангорський валі любимець султана. Він перший між намісниками Азії. Ноги ерзерумського... глиняні. То злодій, що обкрадає не лише підданих султана, але й самого султана. Такі самі всі інші достойники Ерзерумщини. Я везу докази. Ангорський валі знайде дорогу, якою ці докази замандрують до султана.

— Ти питав мене, чим міг би віддячитися мені за ту вигоду, яку я тобі зробив. Як ти справді в ласках у валі, то можеш мені зробити дуже велику прислугу. Лише не знаю, чи це вдасться зробити так, щоб ти не втратив його ласки.

— Говори, в чім діло. Передумаємо. Будь-що-будь, поможу тобі, хочби прийшло до того, що ласка валі перестане надімною світити. Мое життя і життя моєї родини більше варті, як ласка першого достойника одної турецької провінції.

— Отже слухай. Ти ще не знаєш, яка ціль моєї подорожі.

— Ти хіба забув, що вже сказав мені. Я з твоїх власних уст чув, що хочеш знайти оселю за-порожців, яку турки перекинули до Малої Азії.

— Це правда. Але я ще не сказав тобі, що я хочу зробити, знайшовши тих запорожців.

— Міркую, що хочеш між ними доживати свого віку.

— І в тім не помиляєшся. Хочу лишитися між ними, але не там, де вони тепер сидять. Я наважився перевести їх на Кубань, де вже сидить головна сила запорожців.

— Ти?! Ворог москаля?

— Я, ворог москаля, але ті, що вже сидять на Кавказі під московською кормигою, також вороги москаля. Вони живуть під ним і служать йому під примусом... до якогось часу. Живучи під москалем в більшій громаді, не загинуть, лишаться запорожцями. Непримиримі, ось як ті, з яких я вийшов, не вертались під царя й жили далше під турком, бо гадали, що відбудують запоріжжя на турецькій землі. Гадали, що якась війна між турком і москалем завалить Московщину і тоді всі запорожці вернуться на свою землю над Дніпром. Ці війни прийшли. Непримиримі запорожці помагали туркам. Я зовсім пристав до турецького війська. Виграла Московщина війну, чи ні, наслідком все було ослаблення турецької сили. Ми додумалися до того, що турок нам уже не допоможе та що ті, по світі розсіяні запорожці, що не пристануть до кубанського війська, розплинуться в чужих народах, серед яких живуть. Щоб лишитися запорожцем, кожний запорожець, де б він не був, повинен пристати до тої запорозької громади, яка тепер найбільша. Найбільша запорозька громада на Кубані. Туди повинні тягнути всі запорожці. Туди повинна потягнути також громада, яку турки перекинули з-під Солуня аж сюди.

— Отже ти хочеш від ангорського валі виклопотати дозвіл переселити твоїх запорожців на Кубань?... Цього дозволу не лише не дістанеш, але й сам, ідучи з такою проською до валі, важиш своїм життям. Як твою громаду запорожців перекинули з Європи аж сюди, то не лиш тому, щоб вони не вертались під царя і не скріпили воєнної сили Московщини. Тепер заноситься на нову війну з Московщиною. Як ти прийдеш до валі з проською, щоб відпустив запорожців на Кубань, цебто до Росії, то він возьме тебе за московського агента. З тобою поступлять, як із зрадником, бо ти турецький баша.

— Я все те добре знаю й не думаю з такою проською йти до валі. Я це лиш тобі кажу, щоб ти знав, коли, де і як вигодити мені, очевидно, як це буде можливе без ніякої небезпеки для тебе. Як валі твій приятель, то ти, гадаю, легко видобудеш від нього вісті про моїх запорожців. Він чейже буде знати, де вони. Іншої помочі я від тебе не хочу, бо знаю, що все те, що я загадав, заносить конопним мотузом. Я лиш хочу якнайскорше знати, де мої запорожці. Решту зроблю сам.

— Де твої запорожці, провідаю. Сам валі скаже мені. Я для тебе зроблю ще більше. Твої запорожці зможуть пробратися на Кубань лиш потайним побігом. Масовим або поодиноким. Може покажеться, що вони дістали на поселення лихе місце. Я спробую виторгувати від валі якесь інше, ніби ліпше місце. Очевидно таке, щоб запорожцям легше було втікати. Найліпше було б, якби їм дозволили переселитися до ерзерумської землі, сумежниці Кавказу. Там ба-

гато племен, над якими урядники султана не мають ніякої контролі. Відти дуже легко ціла орда перебереться на Кавказ і далше аж на Кубань. Може до тої пори я вернусь беєм до моїх татар. Тоді потайно поможу тобі. Як ні, то дам тобі поручні письма до різних моїх товаришів. Очевидно не напишу, в чім діло. Зроблю тільки це, що вони будуть дивитися крізь пальці на все те, що ти робиш і що роблять твої запорожці.

— Це була б велика поміч. Більше мені не треба.

ЗАПОРОЗЬКА ГОРДІСТЬ

До Ангори ціле товариство заїхало без ніякої особлившої пригоди. В самій Ангорі Місах із своєю челяддю розмістився в великій гостинниці на краю міста. Очевидно, всі вони, не доїздячи до Ангори, переодяглися в татарські одяги. В сусідній гостинниці засів Сивенький із своїм товариством. На другий день по приїзді, Місах пішов до валі. Багато перебалакали оба всякої всячини, бо Місах, як пішов до валі десь в четвертій сполудня, то вернувся до гостинниці пізнім вечором. Він зараз покликав до себе Сивенького.

— Валі дуже щиро прийняв мене — розказував Місах. — Він ерзерумському скрутить вязи. Тоді я вернусь на своє сміття. І про тебе я розказав йому. Він дуже радо прийме тебе. Знає, де твої запорожці, бо сам визначив місце на їх поселення. Десь дуже далеко відси. Я йому обіцяв, що завтра смерком прийду до нього з тобою.

— Ти сказав йому, що я вислужений турецький міріліно?

— Очевидно. Він про запорожців чув багато, бо його батько, що був башею, мав під собою великий відділ запорожців. Валі тямить, що його батько дуже хвалив їх.

— То було в якій війні?

— В часі повстання греків. Туреччина здавила повстання. Валі каже, що запорожці плакали з розпуки, але билися ліпше, як турецьке військо. Вони плакали, бо їм, християнам, гірко було бити християн; як казали, бити свою віру. Та про те вони били греків кажучи: „Невіра-султан дав нам це, що нам вкрав православний цар: землю і волю. За це ми повинні щиро вигодити султанові нашими шаблями і нашою кров’ю“.

На другий день, коли сонце вже стало котитися вниз, Сивенький пішов з Місахом до палати валі. Ввійшли до ждальні.

— Я зголошуся перший — сказав Місах — бо маю йому сказати в чотири очі ще лиш кілька слів. Балакаючи з ним, скажу, що й ти прийшов.

Місах сказав вартовому своє ім’я, щоб зголосив його у валі.

— Як вийде той, що тепер є у валі — вартовий відповів. — Нині взагалі тяжко дістатися на бачення, бо зголосилося дуже багато осіб і то якісь самі значніші; валі з кожним дуже довго балакав. Перед хвилиною ввійшов передостанній... Останній... останній перед вами, ось той, що стоїть під вікном. Він жде від самого рана. Хоч прийшов перший, валі прийняв тих, що прийшли після нього. Мабуть буде мусіти ще довше ждати, і прийде на чергу після вас.

— Чому? — спитав Сивенький.

— Бо в нас до валі впускається не того, хто ранше прийшов, а того, хто більший достойник.

По хвилині з селямліку вийшов турок. Вартозий пішов зголосити Місаха.

— А не забудь пригадати твоєму панові, що я жду відрання, та що я прийшов перший! — крикнув до нього той бідака під вікном.

Вартовий вийшов і сказав Місахові, що валі жде на нього.

— Ти сказав — промовив Сивенький до Місаха — що сам скажеш про мою привабливість у його ждальні. Не роби цього. Як після тебе ніхто не буде зголошений, то валі прийме цього, що під вікном жде на бачення відрання. Я прийшов сюди після нього, отже після нього піду до валі, або зовсім не піду.

Бідака під вікном чув це. Він аж затрусився з дива і цікаво глянув на Сивенького. Приступив до нього і питає:

— Чи я добре чув? Ти... баша... турецький баша і пускаєш мене перед собою? Баша... такого бурлаку як я?

— Що ж в тім дивного? Так повинно бути. Бурлака прийшов сюди перший, баша останній...

— Ефенді! Ти хіба не турецька віра... ані московська, ані польська... Я чолом бю перед тобою. Нехай твій товариш зголосить тебе. Іди переді мною! Я ждав тільки, зажду ще хвилину. Мій кінь на подвір'ю вже десь по коліна вибив землю, нехай ще вибе на палець, два.

Місах усе те вислухав і ввійшов до селямліку, бо валі з нетерпеливості вже плескав в долоні.

— Ти чого так довго конопадився в ждальні? — спитав валі Місах.

— Бо там була цікава сцена.

Місах розказав все, що чув.

— Цього безличника зовсім не прийму! — відповів валі. — Або вислухаю його коротко

перед дверми селямліку і відправлю -- додав, подумавши хвилю.

Валі вийшов до ждальні, Місах за ним. В ждальні вже були три нові особи.

— Хто то жде відраня? — спитав валі грімко.

Молодий парубок, що стояв під вікном, поступив два кроки вперед, поклонився і відповів коротко:

— Я.

— Щож ти маєш мені сказати? Говори скоро і коротко!

— Мій отаман післав мене до Ангорського валі з важним ділом. Але людська пам'ять не вічна. Я тут ждав на побачення так довго, що вже й забув, яке від отамана дістав доручення. Може отаман вишле ще раз когось іншого. Такого, що має ліпшу пам'ять і не забуде, хочби тут стояв каменем три дні і три ночі, та ждав своєї черги.

Парубок обернувся й вийшов. В ждальні всі остовпіли разом із валі. Цей схаменувся перший.

— Держіть його! Замкнути брами, щоб не втік!

Валі видобув з-за пояса пістоль, приступив до вікна і вистрілив крізь вікно вгору.

Саме тоді смільчак скочив на коня і пустився до брами. Одначе вистріл залярмував усю службу конаку. Узброєні люди вироїлися на подвіря. З хати при брамі вискочив ворітник і запер браму перед самим носом смільчака. Цей не сумнівався, що тепер всі кинуться на нього, щоб його стягнути з коня, розоружити й увязнити. Товпа вояків валі обступила його

півкругом. Стояли, не посуваючися вперед, бо смільчак стояв з шаблею в правій руці, і з пістолею в лівій. Перший, хто приступив би до нього, пішов би землю гризти. Стояли, дожидаючи дальших наказів валі. Цей бачив усе це, бо стояв у вікні. Біля нього стояв Місах і Сивенький. Валі розсміявся.

— Мій батько все казав мені, що запорожці лицарський народ, гордий народ — промовив валі. — Тепер цей молодик показав мені, що мій батько говорив правду.

— То запорожець?! — скрикнув Сивенький здивований.

— А хтож інший втяв би таке? — відповів валі. — Приведіть його... Ні. Покличте його сюди. Нехай пригадає собі доручення свого отамана. Вислухаю його.

Один із служби вийшов на подвіря і переповів запорожцеві бажання валі:

— Перекажи йому — відповів козак, — що мама була мене, та не в тімя. Цебто, я не такий дурний, як він гадає. Поки я стою плечима до стіни, ніхто не візьме мене живого. Як вступлюся відси, то обскочите мене як пси діда... Я живий не дамся!

Валі не треба було переповідати цієї відповіді, бо козак говорив так голосно, що чути було крізь вікно.

— Він справді не дурний — замітив валі і звернувся до Сивенького:

— Знаючи, що ти прийдеш до мене, я цього запорожця вмисне не прийняв перед твоїм приходом. Я хотів тобі й йому зробити несподіванку і випустити його до себе в твоїй приязності. Тепер ситуація така, що ні в кут ні

в двері. Він сам не прийде сюди. Я чейже до нього не вийду. Силою, без проливу крові не приведеш його сюди. Тут хіба ти допоможеш. Вийди до нього, скажи, хто ти, обезпечи його, що йому волос з голови не впаде і приведи його сюди.

— Позволиш приступити до себе? — спитав Сивенький по-українськи. — Валі вислав мене до тебе, хочу з тобою побалакати.

Козак зразу лиш розплющив очі. По хвилині крикнув:

— Ефенді! Ти говориш по-нашому?

— Як довго я біля тебе, тобі волос з голови не впаде.

Сивенький відвернувся до вояків і махнув рукою. Вони відступили. Козак пхнув шаблю в піхву, пістолю за пояс. Скочив з коня і приступив до Сивецького.

— Ти мене ніколи не бачив? — спитав Сивенький козака.

— Не скажу, — козак відповів, призираючися йому.

— Так з пять років тому?

— Я тоді жив біля Солуня.

— Тоді я був пару днів у Сивенького... справді сивенького мого брата.

— Сивенький? Сивенький! — запорожець крикнув. — Покійного Сивенького я знав. Дуже добре знав. Вас ніколи не бачив, але чув про вас. По смерті вашого брата у нас говорили, що ви десь занапалилися, або й зовсім забули за своє гніздо й відреклися нас.

— Не відрікся. Війна не дала мені повідомити вас про це, де й що дію. Тепер я покинув службу і вертаюсь до вас. Хочу доживати

віку між своїми, ділити з ними долю й недолю. Ходи до валі.

Козак завів коня на давнє місце і пішов за Сивеньким до конаку.

— Чи память тобі вернулась? — спитав валі.

— Щоб не збрехати, я ніколи не забувався.

— Чи це, що маєш переказати мені, довіроче, чи може можуть чути всі, що тут стоять?

— Не знаю, які то люди, що тут стоять, отже при всіх не можу говорити. Хіба один Юсуф-паша може бути при тім.

— То ходи до селямліку.

Запорожець пішов за валім і переказав усе те, що йому доручив отаман його громади. З усього переказаного для валі були найважливіші вісті про те, що збірачі податків валі сусідньої провінції Сівас заганняються аж в Ангорищину й немилосердно луплять народ. Отаман запорожців жалувався також, що не можуть користати з приділених їм пасовищ, бо непокоять їх сусідні громади вірмен. Валі обіцяв полагодити справу в користь запорожців і козака відпустив. У валі лишився Сивенький і Місах, козак пішов до кватири Сивенького. Сивенький вернувся від валі перед північю. Козак мусів розказати йому про все, що його громада пережила, від коли її перекинули в Малу Азію. На другий день Сивенький з кількома листами Місаха виїхав з Ангори під проводом запорожця. З ним був ще Мортон, Василь, Юрко й Нуман.

О С Е Л Я З А П О Р О Ж Ц І В

Займалося на світ, коли з Карамагари, міста на східній окраїні ангорського вілаєту в Малій Азії, виїхав їздець. Пустився в сторону, звідки надходив день. Ніхто не збагнув би, якої він породи, бо його одяг не сходився з одягом жадного з тих багатьох народів, які всуміш заселявали цю сторону світа. Свита на нім була турецька, оперізана турецьким поясом. І на штани можна було сказати, що вони турецькі, якби не те, що від колін щезали в чоботах з високими халявами, яких не носили народи, що здавна тут жили. На голові була шапка запорозького козака, отже гармонізувала з чобітьми. Узброєний був так, як усі чоловіки всіх народів цих сторін. При боці шабля, через плечі перевішена рушниця і торба із стріликом, за поясом дві пістолі й турецький запоясник. Що він був християнин, показав тим, що виїхавши з гостинниці в Карамагарі, здоймив шапку й тричі перехрестився. Так робили всі богобійні християни, коли пускалися в дальшу дорогу.

Сонце стало вже котитися вниз, коли їздець збочив з головного шляху на доріжку здовж потоку. Їхав даліше потоком, попри спалені хати. Перед пару роками була це мала вірменська оселя, яку вирізали і спалили турки. За спаленою оселею був знов зелений степ, де

паслася невеличка череда овець, коров і пару коней. Чабани, побачивши їздця, стали вимахувати до нього шапками. Знов показалися спалені, зруйновані, зарослі буряном хати. Далі ті хати ставали густіші, але також зруйновані, пусті. Нарешті їздець вїхав в село з хатами, по руїні сьак так полатаними і замешканими. Від хати до хати понісся крик в українській мові:

— Калин вертає!

Народ виірївся на вулицю. Старші пішли за їздцем, що не оглядаючися, причвалав на майдан, де стояла церква, дїм священика і дїм отамана. Станув перед цим домом, скочив з коня й застукав у двері. З хати вийшов сам отаман, бо вже крізь вікно бачив, що Калин надїждить.

— Ти вже тут?

— Вже. Я вертався з людьми, що мають гроші. Вони в кожному селі лишали потомлені коні, з ними й мого. Отже я на чужий кошт їхав розставними кіньми. Між кіньми моїх товаришів подорожі були два чудові арабські огири. Вони лише тих арабів не міняли. Але й не треба було, бо то чорти, не коні, не показували втоми.

— Як ти зорудував діло? Скажи лиш, добре, чи зле? Решту розкажеш на раді.

— Добре, бо у валі я несподівано дістав поміч.

— Сідай. Піду до пекарні сказати, щоб тобі принесли чимсь покріпитися. Пішлю по старшину. Заки попоїш, старшина зійдеться.

Отаман не потребував посилати. Вістка, що Калин вернувся, рознеслася по цілому селі. Кожний старшина, кинувши, що мав у руці, біг до хати отамана. За малу хвилину вся старшина

була в хаті отамана. Прийшли також діди, найстарші віком громадяни, хоч до старшини, цебто до громадської управи, не належали. Між ними були три такі, що тямили Січ на Дніпрі. Коли в р. 1775 москалі руйнували Січ, вони, тоді ще п'ятнадцять- і шіснадцятьлітні хлопці, втікли до турка разом із іншими запорожцями. Тепер два з них мали по дев'яност і п'ять років. Один був ще старший, але своїх літ уже не пам'ятав. Всі інші громадяни цієї запорозької оселі в Азії прийшли на світ уже на турецькій землі. Були й такі, що хоч родилися на Запорожжю вже по зруйнуванні Січі, під впливом оповідань про старі часи Запорожжя втікали з-під московської руки й приставали до запоріжців у Туреччині. Тепер всі опинилися в Малій Азії, в селі по вирізаних і прогнаних турками вірменах. Давніше жили під Солунем, але турецька влада перекинула їх аж сюди, бо недовіряла їм. Боялася, що християнські запорожці знуються з повстанцями християнських народів Туреччини, або що їх збаламутять московські агенти.

Останній прийшов старенький священик. Коли вже всі позасідали на лавках під стінами, Калин став розказувати, як їхав до Ангори, як заїхав, і, промовчуючи пригоду в палаті валі, переказав вислід розмови.

— Отже валі закріпив за запорожцями ті пасовища, які їм признали тоді, як їх сюди заслали. До сусідніх аулів валі вишле строгий наказ, щоб не важилися виганяти своєї худоби на ці пасовища. Як хто цієї заборони не послухає, запорожці мають право забрати його худобу, пастихнів повбивати. Коли б якийсь цілий аул виганяв худобу на пасовища запорожців,

то вони мають право всю худобу аулу забрати, сам аул зруйнувати. Мудір, цебто начальник повіту, обов'язаний в такому випадку дати запорожцям військову поміч.

— То якийсь дуже добрий і розумний валі, — замітив один старшина.

— У валі був такий, що вступився за нами, та промовив до серця і розуму валі. Але про це розкажу пізніше.

— А про податки ти говорив? — спитав отаман.

— Говорив. Я йому сказав, що нас загнали сюди без худоби, майже голих. Хати були поруйновані, попалені. Ми сяк-так полатали їх, та й бідуємо... Народ вимирає з голоду. За два, три роки, як розведеться худоба, казав я валі, то може й на податки спроможемося. Лихо знає, звідки валі знав, кільки в нас душ. Знав кільки молодих, кільки старих і дітей. Знав, кільки коней, рогатої худоби, овець і баранів. Признав, що то замало, щоб жити, не те, щоб іще платити податки. Отже відступив нам податки на два роки.

— Чудо, та й диво, що між турками найшовся такий валі! — замітив суддя.

— Міркую, що він зле на тім не вийде, — доповнив Калин. — Він той податок лиш закресдував нам. Сказав, що по двох роках будемо сплачувати старий податок через три роки... Знаєте як і чим? Кіньми!

— А звідки ж ми возьмемо коні?! — скрикнув війт. — Саме на коні у нас найбільша посуха.

— І я йому це сказав, сказав, що ми дуже бідні на коні, що саме через те нам годі боро-

нитися від напасти дошкульних сусідів. На це, слухайте, що валі відповів мені:

„Я все чув, що запорожці лицарський народ. Як то може бути, щоб лицар не мав коня... щоб не мав коней досхочу?“

— „Як не має грошей купити, то й лицарськість не допоможе... хіба вкраде...“ — відповів я. — Він розсміявся і каже:

— „Вкрасти можна гроші, вкрасти можна шапку, вкрасти можна тютюн. Але коня, або дівчину можеш украсти лиш тоді, коли коня возьмеш із стайні, дівчину з хати в твоїм власнім аулі. Як туркмен візьме вірменського коня з його пасовища, або курд з татарського, чи татарин з черкеського, то цього в нас ще ніхто не назвав крадіжжю“.

Ціле товариство розсміялося.

— Отже валі делікатно піддає нам гадку, щоб ми полювали на чужі коні й платили ними йому податок, — замітив сусід.

— Я так зрозумів його, — відповів Калин. — В цих сторонах взяти з чужої орди коня, з хати чужого аула дівчину, то не крадіж, а лицарський промисел.

— Знаєте з ким я в Ангорі зійшовся? — Калин перебив гамір, який зчинився по його звіті. — Я там зійшовся з Василем і Юрком Ковтюками.

— То вони аж до Ангори загналися? — замітив отаман здивований. — А я думав, що вони в Царгороді на роботах.

— Вони були там. Вернулись під Солунь, але вже нас не найшли. Коли дізналися, що турки перекинули нас до Азії, вони пустилися шукати нас і так замандрували аж до Ангори.

— Чому ж не приїхали з тобою? — спитав отаман. Може не мають коней і б'ють ногами?

— Коні мають. Але вони не самі. Вгадайте, хто з ними... чи, радше, з ким вони?

На це питання, очевидно, ніхто не міг дати відповіді.

— Вони із Сивеньким...

— З яким Сивеньким? — спитав отаман. — Останній Сивенький небіжчик.

— Але його молодий брат живий.

— Паша Юсуф?... Той, що від нас відстав і цілком пристав до турків?

— Юсуф паша... Осип Сивенький. Він покинув уже службу і вернувся під Солунь, щоб між нами доживати свого віку. Вже нас там не найшов, отже пустився до Азії, щоб нас відпитати. Мандрував з різними пригодами. Подорожі зійшовся з Ковтюками. Я з ним зійшовся в палаті валі, а потім я пішов до гостинниці, де зійшовся з його товаришами. В їх товаристві ще якийсь англієць і туркмен в Карамагарі, бо там тепер ярмарок. Я не хотів гаяти часу, бо знав, що ви нетерпеливо ждете вістки від мене. Сивенький дав мені свіжого коня і я зараз пустився в дальшу дорогу.

— У тебе щаслива рука, хлопче, — промовив отаман. — У валі виклопотав усе, що від нього взагалі можна дістати і найшов та справив до нас людину, що може багато зробити для поправи нашої долі. Наші сусіди і наш мудір будуть обережніші і ввічливіші в поведенню з нами, знаючи, що в нас турецький паша, який знає дороги до вищих урядів і до різних падишахових достойників.

— Вже став нам у пригоді, — додав Калин.

— Валі не був би такий добрий, як би не те, що Сивенький побалакав з ним. Правда, що баша з одним хвостом не така велика риба, як валі, але всетаки достойник падишахового царства. Автім, хто знає, які між ними рахунки? Може між ними таке, що рука руку мие?

Батьки запорозької оселі побалакали й розійшлися, розносячи по селу вістку, що пасовища забезпечені, що податки в завішенню, та що вільно „лицарським промыслом“ придбати коні...

На другий день, як уже смеркало, надїхав Сивенький з чотирма товаришами. До пізньої ночі балакав з отаманом і священиком.

— Завтра скличу раду старшин, — закінчив отаман розмову. — Тепер лягай спати, бо ти здоровий.

— Треба, щоб хтось заопікувався моїми товаришами. Англіяця вмістити в когось, що терпить на брак гроша. То багатир і силне грішми на всі боки.

— Ковтюки мають тут свояків і вже пішли до них. Англіяця з туркменом уміщу у мого сусіда. Він, хоч найбідніший в селі, має найкращу хату. Правда, наробився з дітьми коло неї, але хата як палата. Англієць буде вдоволений.

На другий день, ~~зійшла~~ прийшла до отамана рада. Прийшла вся старшина оселі, прийшли діди, прийшов священик.

— Ви всі, — промовив Сивенький, — вже від Калина знаєте, що я покинув службу і вернувся до вас, щоб між вами лишитися до кінця мого віку. Про це нема що балакати і не того я просив отамана, щоб зібрав раду, а того, бо я привіз вам привіт від ваших братів на Кубані.

— Вони знають про нас? — перебив один дід дрижачим голосом. — Про нас запроторених на край чужого світа?

— Знають і переказують вам свою просьбу. Я цю просьбу переповім і ви рішайте, яку дати відповідь, та чи взагалі відповісти. Мабуть знаєте, що на Кубані зібралася, правда, поневільно, велика сила запорозького народу. По зруйнуванню Січі в році 1775 запорожці розбрилися по всьому світі. Зразу найбільше було їх на Дунаю. Лиха доля щораз більше розганяла та розсівала по світі запорозьке лицарство, колишню оборону й славу України. Щоб цей меч українського народу викинути поза межі України, москаль загнав усіх запорожців, що були під його владою, аж на Кавказ, над ріку Кубань. Це зле, що запорожці не на своїм прадіднім Дніпрі, а на кавказькій Кубані. Всежтаки краще так, ніж жити між чужими. Головна сила запорожців, хоч тепер в іншій, не на своїм прадіднім місці, і хоч під москалем, всежтаки далі під боком України. Отже кубанські запорожці надіються, що бодай на Кубані воскресне давнє Запоріжжя і колись стане в пригоді своїй батьківщині.

— Дав би Бог! — зідхнув один дід, що тямив Запоріжжя на Дніпрі.

— Так думаючи, старшина кубанців стягає на Кубань запорозьких недобитків. Таким способом старшина силкується скріпити це будуче Нове Запоріжжя. Стягаючи розсіяних по світі недобитків до себе, кубанці й їм роблять прислугу, бо одиницям не дають запропаститися в морі чужих народів.

— Ой, багато пропало нашого брата через

те, що ми не вкупі, — замітив суддя. — Кілько то наших побусурменилося ще тоді, як ми сиділи над Вардаром! Тут буде ще гірше. Тут не маємо з чого жити, отже братія розлазиться за хлібом. Піде, тай пропаде. Не кожний такий, як Сивенький, що таки вернувся до своїх.

— Ще бувши в службі, — тягнув далі Сивенький, — я зійшовся з одним кубанським старшиною. По довгій балачці про старі часи на Запоріжжю він допевнивсь, що я запорозької душі не продав туркові. Я виміркував, що той старшина не московський запроданець. Ми оба були зразу як той, що силкується ходити поміж дощ. Але пізнавши один одного, ми розбалакалися зовсім щиро. Коли він почув, що я з запорізької громади під Солунем, виявив мені наміри кубанської старшини і просив мене, щоб я стягнув мою запорізьку громаду на Кубань. Я зараз „занедужав“ і мене, як добре заслуженого інваліда пустили з війська. Що далі було зі мною, вже знаєте. Я найшов вас і лишаюся між вами. Як гадаєте, що краще б нам усім перенестися на Кубань, то проведу вас. Тепер я відійду. Ви радьте без мене. Я підчинюся вислідів ради.

Сивенький вийшов. Довший час не промовив ніхто. Всі сиділи похнюплені і пережовували це, що чули від Сивенького. Мовчанку перerbив отаман.

— Ми раді б почути, що на це скажуть наші діди. Ті, що власними очима бачили правдіне Запоріжжя; що разом з запорозьким лицарством покинули дідизну, бо не хотіли жити під рукою московського царя...

Найстарший дід зідхнув.

— Просимо, діду, — заохочував його отаман — скажіть слово.

— Коли так, то послухайте, — промовив найстарший дід. — Ви всі знаєте, як я люблю москаля. Я все стояв за те, що краще нам усім згинуть, як вертатись під царя. Але я був такий, бо мене ніколи не покидала надія, що здужаємо відбудувати Запоріжжя на Дунаю. Цю надію майже розвіяла зрада Гладкого і тої черні, що пішла за ним та втікла до москаля. Хоч за цю зраду турок зруйнував Дунавецьку Січ, багато запорозького народу вирізав і решту недобитків розсіяв малими оселями по всій Туреччині, я ще не трапив надії. Але тепер, коли від поневолення Запоріжжя москалями минуло вісімдесят років, від зруйнування Дунавецької Січі п'ятдесят, ... коли поза межами царської влади нема одної запорозької громади, в якій було б більше, як тисяча душ; коли ці недобитки живуть розсіяні в морях чужих вір і розпливаються в них; коли справді є надія, що на Кубані віджне давнє Запоріжжя, то... що більше там буде запорозького народу, то скорше це станеться... Там скорше встане Запоріжжя і ми, наш гурток не щезне так, як сніг щезає на сонці. Я за те, щоб піти за радою кубанської старшини.

Дід-замовк. Ще промовляли оба другі діди і промовляли так само. Старшини вже й не радили над питанням: „іти на Кубань, чи ні?“ Говорили тільки про труднощі такого переселення. Вони знали, що турок не відпустить їх від себе... ще й до свого ворога, московського царя... Попросили Сивенького.

— Ти сказав, — промовив до нього отаман, — що проведеш нас на Кубань... В ім'я Боже, веді!

— Чи всі згодні? — спитав Сивенький, поглядаючи недовіжливо на дідів.

— Всі, — відповів отаман. — Ми всі пішли за радою дідів...

— Коли так, — промовив Сивенький, — то... язик за зубами! Ми важимо нашими головами. Як турок пронюхає, що ми затіваємо, то... самі знаєте, чим це скінчиться. Я повис би на найвищій стовпі, бо я, хоч турецький паша, перший кинув між вас гадку покинути турка і перейти до його ворогів.

— Тим ти не журися, — перебив отаман. — Між нами нема довгоязиких. І необережних нема, бо ми не діти. Ми лише ломиля собі голови питанням, як видобутися з-під турецької опіки. Ми тепер як та душа, що рада б до раю, але її не пускають туди гріхи. Коли ти загадав перевести нас, то мабуть уже знаєш, як нам переступити турецьку межу.

— Я сам ще не знаю, як, — відповів Сивенький. — Але спосіб найдеться. Я насамперед проберуся сам на Кубань, щоб діло перебалакати з кубанською старшиною й забезпечити місце якнайкорисніше для нашої оселі. По моїм повороті будемо продумувати, як відси видобутися. Я для нашої цілі надіюся використати мої давні і нові знайомства. При допоміг тих знайомих і приятелів нам неважко буде переселитися відси під саму кавказьку межу. Там ніхто не буде нами журитися, отже легко буде малими гуртками, чи й усім укупі, перекинутися на Кавказ і перебратися на той бік аж на Кубань.

Всі признали, що так було б найкраще. Рада договорилася до того, що Сивенький

з тиждень буде відпочивати по довгій подорожі з найрізнішими пригодами і потому сам поїде на Кубань. До Трапезунту поїхав би верхи, далі морем. Щоб турки не задержали його, Мортон купив би в Трапезунті вітрильник, і Сивенький поїхав би як капітан Мортонового корабля.

— Добре, що той грошовитий англієць мені подорозі нагодився, — закінчив Сивенький раду. Старшина розійшлася.

В оселі ані на думку не прийшло нікому, що старшина вважала переселитися на Кубань. Сивенькому сходили дні головню на довірочних розмовах із старшиною. Мортон ходив від хати до хати і казав показувати собі всякі запорозькі старинності, принесені ще предками ски-тальців з Запоріжжя до Туреччини. То були старі рушниці, порохівниці, кульбаки, ножі, чарки, гудзи, військові значки, люльки... Люди не розуміли мови Мортон, але від Сивенького знали, що багаті англійці диваки і такі річі, яких тепер уже ніхто не вживає, скуповують за грубі гроші. Мортон платив добре, вони були бідні, отже ті непотрібні їм річі дуже радо продавали йому. І Мортон був вдоволений, бо при-збирав цілий музей. Нарікав лиш на одне, що за ніякі гроші не може дістати старинної запо-різької шаблі. Ніхто не хотів продати.

— Запорожець не продасть рідної мамі, й шаблі, — говорив йому Сивенький — хіба заміняє. Або купить ліпшу. Тут не дістане ліп-шої, отже старої не продає. Як заїдете зі мною на Кубань, то може там купите, бо там буде більше запорізького народу, що має нагоду купити іншу шаблю.

— Очевидно, що поїду з вами. Коли я вже

тут зібрав цілий музей запорозьких старинностей, то хочу мати комплет.

Минув тиждень і Сивенький з Мортонем стали вируждатися в дорогу. В хаті отамана зібралася старшина, бо на другий день досвіта Сивенький відїздив. Треба було це й те обговорити. Хоч уже цілком стемнілося, рада не зачинала радити, бо ще не було священика. Коли отаман уже хотів посилати по нього, надбїг малий попович.

— Тато просили, — сказав — щоб паша відклав свою подорож. Причина важна. За яку годину тато прийдуть, але не самі.

— Причина мабуть справді буде важна -- промовив отаман.

— Наш священик ніколи не робить з мухи вола. Заждїм.

Сивенький пішов до Мортоніа сказати йому, що завтра не поїдуть і вернувся назад до отамана. Коли прийшов, там уже був священик з якимсь високим, кремезним, але старим, з білою як сніг бородою, турком.

— Цей турок, — зачав священик, показуючи на гостя — це не турок. Турецький одяг взяв на ссбє; щоб легше було пробратися до нас. Чого він сюди прийшов, нехай сам скаже.

Очі всіх звернулися на патріярхальну постать отця Климентія.

— Скажу вам, — промовив отець Климентій, — чого я на старість пустився в таку далеку і небезпечну дорогу. Я мав одинокого сина. Тепер один Бог знає, чи ще маю його. Коли в нас, на Кубані стали радити, щоб де купи стягати розпорошених по всьому світі запорожців, я сказав синові, що має родинне

кубло десь аж в середині Малої Азії і я був би щасливий, якби внуки того куреня, з яким мій батько втік на Дунай, перенеслися до нас на Кубань.

— Ваш батько з нашого куреня і з нами покинув Запоріжжя? — перебив один дід. — Як його кликали?

— Іван Красій, — відповів отець Климентій.

— Красій?! — крикнув дід. — Він був моїм сотником. Помер саме місяць перед зруйнуванням Дунавецької Січі. Його син пропав. Ми гадали, що його вбили турки тоді, як руйнували січовий город. Це ви, той запропашений син?

— Я. Мене турки не вбили, бо мене тоді там вже не було. Я согрішив і втік з Гладким до москаля. Я пережив усе те, що пережили запорожці Гладкого й потім опинився між кубанцями... Хоч покидаючи вас, я був ще молодий, отже ніхто з вас мене не пам'ятає і я нікого з вас, але я затужив за вами. Я міг перенестися до вас, але мені бачилося, що для вас і майбутнього запорозького війська було б краще стягнути й вас на Кубанщину. Моему синові Іванові ця думка так заїхала в голову, що він рішився відшукати вас і спроводити до нової землі запорожців. Я його благословив на дорогу і він пішов. Як пішов, так і пропав. Минув рік без вісти. По році я рішився відшукати його... живого, або його могилу. Насамперед, думав я, треба перевідати, чи він не зайшов до вас. Допитався я до вас і від вашого панотця вчув, що до вас взагалі не навідувався ніякий кубанець. Значить, мій син застряг десь у дарозі.

— Хто вам сказав, — запитав отаман, — що ми в цих сторонах?

— Що вас вивозять з-під Солуня, ми таки зараз знали. Що вас поселили в ангорським вілаєті, розказали нам мандрівні купці-вірмени.

— Куди пустився ваш син, вибираючись до нас?

— Через Кавказ. Дорога, казав, довша і не така вигідна, як морем, але безпечніша тим, що вже майже весь Кавказ був у московських руках. У турецьких частинах легше було непомітно проховзнутися томіж різні народи і народці. Тепер і я вертаючись, помандрую туди. Може таки відпитаю сина.

— В вашім віці в таку дорогу? — спитав отаман. — Без провідника, без молодших і досвідних товаришів?

— Дарма!

— Іду з вами! — перебив розмову Сивенький. — Я й так у дорозі до вас. Ще поговорю з моїм англійцем. Може й він поїде з нами. В такій подорожі він добрий товариш, бо не боїться і стріляє, як мало запорожців. Добре було б, якби з нами пішли ще два козаки...

*

Вже на другий день, товариство вирушило з запорізької оселі: Климентій, Сивенький, Мортон, Василь, Юрко і Нуман. Біля коня Мортоня біг великий, перісто-бурий хорт.

— Бачу, до вас причепилася якась собака, — промовив Сивенький до Мортоня. — Наженить, бо піде з нами і її пан буде плакати за нею. Гарна собака. Я такої ще не бачив.

— Пес не причепився і від свого бувшого пана не втік. Я купив його від якогось бідного козака. Такої собаки не має ніхто в цілій Англії.

Не знаю, і його бувший пан не знає, яким способом собака опинилася в цих сторонах. Мабуть загубили її якісь купці. То австралійський хорт. Мудра собака і небезпечна для ворога. Біда тільки в тім, що я говорю лиш по-англійськи, вона ж розуміє тільки по-турецьки. Козак, що продав її, подав мені слова і цілі речення, які собака розуміє. Я записав собі і час до часу прочитую писульку, щоб навчитись балакати з собакою.

— Ви не хотіли вчитися по-турецьки, щоб розмовитися з людьми. Тепер таки вчитесь, щоб балакати з собакою!...

— В найближчій місті найду драгомана, щоб посередничив між мною і собакою.

— Навчіть собаку по-англійськи, вимовляючи наказ одночасно обома мовами.

— Добра рада. Але може б ви схотіли бути навчителем? Ви знаєте обі мови. Собака й вам може стати в пригоді.

Сивенький позвав собаку до себе, очевидно, турецькою мовою. Собака стала позираючи, то на Мортон, то на Сивенького. Не знала, чи послухати; чи вільно їй відступити від її пана. Мортон показав рукою на Сивенького. Собака зрозуміла і стала бігти коло коня Сивенького.

Товариство причвало до ріки Кізіль-Ірмак і горі рікою пройшло цілий вілаєт Сівас. Потому промежиною Сівасу і ерзерумського вілаєту заїхали до горішнього Євфрату. Горі рікою їхали дальше на схід, наближаючися до кавказької межі. Такий шлях вибрали, бо Іван Красій міг лише ним їти, простуючи з Кавказу на Ангору. Подорожі товариство зустрічало оселі найріз-

ніших народів. Найбільше було в цих сторонах вірмен. То був дуже рухливий купецький нарід. Наші мандрівники надіялися знайти між тими людьми кінчик нитки, по якій можна б зайти на слід Івана. Вірмени жили головно в містах. Тимто й товариство задержувалося в кожному стрічнім місті, в кожній більшій оселі. Це, очевидно, сприяло похід. Що далі на схід, то небезпечніша була подорож. В східній Ерзерумщині жили всуміш найрізніші племена... дикі, войовничі, розбишацькі. Товариство переїздило поміж аули курдів, татарів, туркменів, черкесів, георгінців, абадзів, циганів і інших племен. Найнебезпечніші були дикі лясі, що жили майже виключно з розбою. Проміж аули, які лежали на шляху товариства, можна було непомітно проховзнутися, але товариство не оминало їх, бо в кожній закутині можна було попасти на слід Івана Красія.

Одну ніч товариство ночувало в селі християнських халдеїв. Коли начальник села почув, що крім одного туркмена, всі мандрівники християни, хоч не такі, як він, прийняв їх дуже гостинно. Обережною балачкою Сивенький силкувався і тут найти бодай якийсь натяк, що міг би навести його на слід молодого Красія. Начальник сказав, що окрім вірменських купців, яких він дуже добре знає, від року через оселю не перейшов ніякий чужий. Запитаний, чи не чув що про татарську орду Ор-бея в Асахаді, начальник відповів, що аули цієї орди віддалені на добрі два дні їзди від нього.

— Лиш дорога до них небезпечна, бо йде попри аул найбільших у цих сторонах розбійників. Цей розбійничий аул курдів можна обійти,

але треба покинути вигідний шлях долиною Євфрату й продиратися крізь густі підгірські ліси. Хто цього не знає, той в аулі курдів закінчить свою мандрівку на цім світі. Як ви хочете поступити до Ерзеруму, то вам найліпше буде пробратися через Євфрат. По тім боці і шлях вигідніший і нема розбишацьких аулів.

— Я мушу бути в Ор-бея, — відповів Сивенький. Маю передати йому письмо від Місаха мурзи.

— Від Місаха? Сина вбитого і братанича теперішнього бея далібабських татар? Він живе? Де він тепер?

— Я познайомився з ним у ангорського валі. Він мабуть тепер сидить у Ангорі у приятеля свого батька. Хоч Ерзерум має свого власного валі, стрий Місаха мабуть буде мусіти вступитися. На його місце вернеться син покійника. Ангорський валі дуже добре записаний у Стамбулі. Над головою ерзерумського валі, покровителя ворогів Місаха, збираються хмари. Він страшно лупить нарід, але не в користь султана. Ор-бей і Місах однолітки. Вони великі приятелі. Отже я мушу бути в того Ор-бея. Тимто й не можу виминути аула розбійничих курдів... Кажеш, що шлях іде попри їх аул?... Відстань між шляхом і аулом велика?

— Які чотири верстви.

— Спробую проховзнутися попри аул вночі.

— Проховзнешся, як на шляху не будуть розставлені їх звідуни.

ЖИВЦЕМ ЗАКОПАНИ

Товариство попрощало гостинного халдея й рушило в дальшу дорогу. Шлях ішов далі долиною між Євфратом і пасмом гір.

День минув без ніякої пригоди. Товариство розклалося на нічліг під чистим небом в чагарнику край самої ріки. До оселі розбійничих курдів було ще пів дня дороги. Товариство задало пройти попри аул вночі, отже вирішили, щоб із місця нічлігу вирушити за якихсь три години з полудня. Мортон узяв рушницю і з хортом пішов пробувати щастя. За чверть години товариство почуло стріл і хвилину потім надбіг Мортон, але без убитого звіря і без собаки.

— Ви мабуть застрілили собаку? — запитав Сивенький, сміючися. — З вас але стрілець! Замість звіря, з якого товариство мало б печеню, ви робите діру в грішнім тілі слуги Місаха, або вбиваєте власну собаку...

— Що я пострілив Садука, то в тім самі знаєте, був Божий палець. Тепер я застрілив, не собаку, а козу.

— Де ж вона? Де хорт?

— Коза лежить там, де впала. Хорт біля неї і... біля якогось такого звіря, якого я ще не бачив, не чув, ані читав. Є аж три штуки. Три кулі, як людські голови. Лежать неподвижно. Як би не те, що одна застогнала, я гадав би,

що то відрубані людські голови. Саме в хвилині, як впала застрілена коза, пару кроків за нею щось застогло. Я глянув туди і побачив ті три кулі. Хорт жалісно заскавулів і наїжився. Кажу йому, „бери!“, а він, не знаючи, що це за біда, ще й пару кроків відступив. Я також не підступав ближче. Прибіг сюди... Ви радьте, що робити.

— Підемо подивитися, — сказав Сивенький. — Ведіть!

— Може б ще хто пішов? Бог знає, що то за мара.

За Мортонем пішли Сивенький, Василь і Юрко. Всі з рушницями готовими до вистрілу, з ножами в зубах.

Коли підходили до місця, побачили, що хорт завзято порпає й викидає землю.

— То люди закопані в землю! — вихопилося з чотирьох уст, коли стали на місці.

— Не диво, що я здалеку не пізнав, що це таке, — промовив Мортон. — Їх голови такі напухлі, що очей не видно.

— Їх так мухи покусали, — замітив Сивенький. — Біжи, Василю, до ріки і принеси в шапці води. Ти, Юрку, йди до нашого леговища по горівку. Нехай також Нуман прийде сюди. Возьміть по горшкові, щоб зручніше було землю відкидати.

Ковтюки відійшли. Сивенький і Мортон взялися до роботи, яку зачав був хорт. Ножами розрушували землю і вигортали пригорщами. По хвилині надбіг Василь з повною шапкою води. Сивенький брав воду пригорщами і вливав в уста закопаних. Не легка це була робота, але всетаки вода бодай краплями зайшла до уст.

Решту води вилив Сивенький на голови нещасливих. Застогнав один, за ним другий, третій. Юрко прийшов з горівкою. Сивенький вляв кожному по пару крапель в уста. Вони стали ще дужче стогнати. Василь носив далі воду. Коли притулив до їх уст, вони сьорбали пожадливо. Решту води виливав на них. Закопані очуняли, але ще не могли говорити. Ціле товариство стало ножами випорпувати землю та вигортати її горшками й руками. Пес також порпав. Нарешті повитягали нещасливців, занесли їх над ріку, роздягли і зливали водою. Вони порозплющували очі і тупо гляділи на своїх спасителів.

— Хто ви? — спитав Сивенький.

— Асахад, — відповів один. Більше не го-ден був промовити.

— Асахад? Ви татари з Асахаду? З орди Ор-бея?

— Так, — відповів татарин.

— Хто вас закопав у землю?

Татарин не відповідав, лиш застогнав.

— Вони знесилені. Мабуть довго були в землі, їх треба підгодувати, то скоро очуняють.

Нуман розклав вогонь. Із вбитої кози Мортонем вирізав кусень мяса, вкинув у горщик з водою і поставив на вогонь. Другий кусень мяса припікав на рожні. Юшка скоро була готова. Сивенький дав татарам насамперед юшки, потому по пів чарки горілки і по куснику мяса. Вони віджили й один із них, Шамай, став розказувати.

— Ерзерумський валі, великий душман, зну-щається над народом і лупить величезні податки. Найбільше зазявся на нашу орду. Всякими драчками вже зруйнував нас. Все те, що витис-

не з бідного народу ніби для султана, задержує для себе. До скарбу султана висилає дуже мало, вимовляючись тим, що нарід бідний і не годен дати більше. Ми чули, що ангорський валі справедливий чоловік, та що в Стамбулі не глухі на те, що він каже. Отже наш бей вислав нас до валі в Ангорі з просьбою, щоб у Стамбулі заступився за нас. Ми гадали, що як він султанові, або хоч лиш великому везирові це перекаже, що ми йому розкажемо про нашого валі, нашого суддю і наших грабіжників, то нам пришлють іншого, справедливішого валі. Нашим нещастям було це, що ми мали добрі коні і везли дарунок для султана від нашої орди — коня, якого стайня падишаха напевно ще не мала. Ми вели білого-біліського араба, щоб передати його султанові руками ангорського валі. Скортіло нас їхати коротшою дорогою, попри аул курдів, добрими кіньми пів дня дороги відси. Хоч ми попри аул їхали вночі, курди переймали нас. Коні забрали, нас завели сюди і закопали. Сюди ніколи ніхто не заходить, отже курди гадали, що нас ніхто не знайде і не витягне з землі.

— Мене дивує, що курди не вбили вас, — замітив Сивенький.

— Ми билися з ними і вбили чотирьох курдів. Отже вони пімстилися так, щоб ми конали в страшних муках з голоду, спраги і заїджені комахами... Що ви за люди і куди вас Бог веде?

Сивенький не хотів сказати всього, отже відповів:

— В нашім товаристві люди різної віри. Ми їдемо з Ангори... саме до вашого бєя.

— З Ангори до Ор-бєя? — крикнули всі татари.

— Може від валі? — спитав Шамай. — Може ви на провіди... про господарку нашого валі?

— Ми були у валі в Ангорі, але їдемо до вас не з його наказу. Маємо власну орудку. До Ор-бея справив нас Місах мурза.

— Мурза Місах? Син покійного бея наших сусідів. До нас зайшла чутка, що він поїхав до Адани, щоб морем втекти з царства падишаха. Його стрий і теперішній бей його орди пустився здоганяти його, але Місах таки втік. Всі гадають, що він таки пробрався до Адани й утік на море. Тепер чую, що він в Ангорі.

— Він в Ангорі, під опікою ангорського валі.

— Коли так, то нам уже нічого їхати до Ангори. Місах приятель нашого бея. Він ворог ерзерумського валі і добре знає всі його практики і всі його злочини. Він все те розкаже, мабуть вже й розказав ангорському валі. Незабаром покажеться, чи він справді має в Стамбулі таку силу, про яку в нас говорять... чи скрутить вязи нашому валі...

Татарам вернулась сила настільки, що вони власними силами зайшли до леговища товариства, в яким лишився був один отець Климентій. Всі три казали, що голодні, бо по кількох днях посту дістали замало мяса.

— Я не хотів переладувати ваших порожних шлунків, щоб не пошкодило, — сказав Сивенький. — Коли ж вам тепер бурчить у череві, то їдьте... Але не багато... Щогодини по трохи... Куди ви тепер обернетесь, як прийдете до сил? Не маєте ні коней, ні зброї.

— Вернемось до Асахаду, — відповів Шамай. — Коли в Ангорі Місах-мурза, то нас там

уже не треба. Коні роздобудемо на пасовищі курдів. Може й яку зброю найдемо. Будемо вертатись горами. І вам радимо виминути це гніздо розбійників. Їдьте з нами. Проведемо вас, бо знаємо ці сторони.

— Ми не минаємо ніякої оселі на нашім шляху, — обізвався отець Климентій, — бо ми трохи путники, трохи звідуни. Шукаємо одного запропашеного товариша. Гадаю, що як з нами Юсуф, не звичайний собі чоловік, але знатний старшина турецького війська, баша з одним хвостом, то нам в царстві падишаха не грозить ніяка небезпека. Курди хіба знають, що султан гостро покарав би своїх підданих, коли б із їх рини з голови його баші впав хочби один волосок.

— В нашім вілаєті бунчук Юсуфа не може вам, — відповів Шамай. — Наш валі потайний спільник цього розбійничого кубла, бо курди віддають йому третину всеї добичі. Як вас убють, то не буде кому повідомити про це султана. Як хтò вирятується, то валі подбає, щоб його жалоба не дійшла до Стамбулу.

— Що хочеш? — Шамай звернувся до свого товариша Ашіка, що сидів побіч нього і раз-у-раз непомітно штовхав його ліктем у бік.

Ашійк відповів йому очима. Показав ними на отця Климентія. Шамай почав старому пильніше приглядатися. По хвилині встав і відійшов на бік. За ним пішов Ашійк.

— Ти може думаєш, що той старий подібний до того шпіона? — Шамай запитав шепотом Ашіка.

— Тому я й розбивав ліктем твої ребра, — відповів Ашійк. — Я вже довго приглядався йому.

Ті чорні очі, той ніс, ті уста. Лиш цей має білу чуприну і білу бороду, а той чорний... бо молодий. Коли старий заговорив, я вже не сумнівався, що то батько шпіона. Голос старого такий, що як він говорить, то я приплющивши очі, неначе чую, що то шпідон говорить.

— Я не зараз помітив це. Але коли ти показав на нього своїм поглядом, мені доразу станув перед очима вязень нашого валі. Твій, тепер і мій, здогад сходиться з тим, що старий сказав, коли я їм радив оминати аул курдів. Він сказав, що вони трохи звідунни і шукають запропашеного. Може то батько шукає сина?

— Гм... На таке виходить. Воно лиш з тим не сходиться, що той старий турок, а шпідон християнин. Мабуть москаль, або московський шпідон.

— Звідки знаєш, що старий... турок, а молодий справді шпідон?

— Може б про це побалакати з Юсуфом? Вертайся до товариства й попроси пашу до мене. Але так, щоб ніхто не помітив цього.

Ашік відійшов і по хвилині до Шамай приступив Сивенький. Шамай відступив з ним дальше в куці і сів на землю.

— Сідай, ефенді! — сказав, — бо це, що маю сказати, буде мабуть дуже важне для вас. Сивенький сів, цікавий, що почує.

— Ви врятували мене й обох моїх товаришів, — промовив Шамай. — Чи ти думаєш, що ніхто з вас не повинен побоюватися, що хтось із нас зробить щось на вашу шкоду?... Що не зрадить вас, хочби ви... хочби ви тяжко провинилися проти самого падишаха?

Це питання Сивенького здивувало і затрівожило.

— Чи він знає, що я приїхав сюди викрасти падишахові пригорщу запорожців? — подумав Сивенький.

— То була б чорна невдячність, — відповів. — Але, що значить твоє питання? Ніхто з нас проти падишаха нічим не провинився.

— Чи хто з товариства согрівив, не скажу. Але мабуть провинився... син одного з твоїх товаришів...

— Син? Чий син? В нашім товаристві нема ніякого сина.

— Син того старого...

Сивенький цілий здригнувся і влялив в татарина допитливі очі.

— То не турок той старий...

— Чому так думаєш?

— Як його син не вихрист, то й його батько християнин.

— Що ти верзеш про якогось його сина?

— Бачу, що не маєш до мене довіря. Боїшся зради.

— Зради не боюся. Тільки про дещо і з найпевнішим приятелем не говорю, поки не бачу користи для самого діла. Тепер вже можу з тобою балакати, бо бачу, що це не буде без користи для діла. Ти щось знаєш. Бодай стільки, щоб нас навести на слід. Щоб показати, що вірю тобі і зради не боюся, розкажу, хто ми і яка ціль нашої мандрівки. Я справді турецький паша, але не турок. Я християнин. І той не турок. Він християнський священик. Йому пропав син у дорозі з Кавказу до Ангори. Мабуть між Кавказом і Ерзерумом. Ми хочемо натра-

пити на його слід... Ти мабуть знаєш щось про нього... Але, що навело тебе на думку, що він син мого старого товариша?

— Я бачив молодого. Як би йому побілів чуприну й бороду і як би додав кілька морщин, то ніхто не пізнав би, хто з них батько, а хто син. І голос в обох однаковий.

— Де ти бачив того сина?

— В нашій аулі, як його вели посіпаки вали. Куди, не знаю, але як вернусь до дому, провідаю. Посіпаки, що вели його, ночували разом з ним в нашій аулі. Вони сказали нашому бееві, що ведуть шпіона. Був одягнений зтурецька і їхав як турецький купець. В гостинниці, до якої заїхав, хрестився! Це зрадило його. Може він не шпід. Може якась інша причина спонукала його в дорозі крізь турецький край затаїти свій рід і свою віру...

— Таки так було... Отже ти надієшся перевідати, куди його повели?

— Так. Може бей знає. Як ні, то маючи початок сліду, знайдемо її кінець. Вже не потребує питати за поповичем. Отже й не потребує поступати до аула курдів. Можете їхати з нами горами.

— Тепер з іншої причини треба нам таки лишитися на нашій дотеперішній шляху. Нам треба попри аул курдів на те, щоб вони, зайняті нами, не думали про вас... Вертаймось до товариства. Але старому ані слова про те все, щоб заощадити батькові гіркої розчарування по хвилинній радості, як не знайдемо сина. Йому треба буде поволи робити надію. Але аж тоді, як найдемо виразніший слід.

— Чи курди не навідувалися до вас тоді,

як ви були закопані в землю? — спитав Сивенький, коли вернувся до товариства.

— Третього дня був один, — відповів Ашік. — Допевнився, що ми не щезли, кожного з нас копнув ногою і відійшов. Нині знов минає третій день. Хто зна, чи знов хтось не прийде, подивитися, чи ми ще живі.

— Нині ви ще не можете пускатися в дорогу. Мусите відпочити бодай одну добу, щоб вернулась вам сила. Тут небезпечно. Як би прийшла більша сила курдів, то не оборонимо себе й вас. А хочби й оборонили, то не маючи коней, не втечете, заки жмінці відігнаних курдів прийде на поміч цілий аул.

— Перенесемося на інше місце — відповів Шамай, — якого вони не найдуть, хоч це в сусідстві їх аула. Я ці сторони знаю краще як курди, бо вони щоліш торік прийшли сюди. Давніше були тут наші пасовища.

Шамай повів ціле товариство каменистим потоком так, що не лишилося ніякого сліду. Горі потоком йшли добру годину і потіком, так само каменистим, зайшли в яр.

— Тут зовсім безпечно, — промовив Шамай, показуючи широку розколину в стрімкій скалі. — До яру зайдеш тільки цим потіком, яким ми прийшли сюди. В розколині як у хаті, бо пару кроків далі скала, що впала поперек розколони, творить стелю. Входу може оборонити один чоловік, станувши збоку і проколюючи списом чи ножем кожного, хто схотів би всунутися до середини. Як би в ярі засіла облога, то забарикадуємо вхід з яру до розколини і вийдемо непомічені на верх яру. Щоб, обійшовши яр, зайти на те місце, обложники мусі-

либ обійти ціле пасмо гір, бо аж від того боку хребта є другий приступ до цієї розколини, але згори.

— Яким способом вилізеш на верх яру, коли скала стрімка? — спитав Сивенький.

— В глибині розколина вузька неначе комин. Як запрешся спиною об задню стіну, колінами об передну, вилізеш на вершок скали. На горі ліс.

Разом із скалою, що вгорі лягла поперек розколини, розколина творила простору печеру, в якій помістилося ціле товариство разом із кіньми. Лишивши одного товариша на сторожі перед входом, всі лягли спати. Товариші Сивенького повставали вже до схід сонця, якого зрештою в глибокім ярі не було видно. Всі три татари ще спали твердим сном. Сивенький не казав будити їх, бо покріпний сон їм потрібний.

— У нас харчів обмаль — промовив Сивенький до Мортон. — Товариство побільшилося на трьох голодняків. На нині може вистане.

— Ви гадаєте довше тут сидіти? — спитав Мортон. — Я думав, що поїдемо зараз.

— Таких обезсилених не можемо пустити самих. Їм треба відпочити бодай ще до вечора. З уваги на те, що нам незручно їхати вночі, мусимо ночувати ще одну ніч. В цім ярі не вполюєш нічого, а виходити з нього небезпечно, бо можуть побачити нас курди, ще заки щезнуть наші татари.

— Ці татари говорять, що вгорі розколина вузька і нею можна вилізи на верх скали. Коли ми йшли яром, на його краю я бачив дерева і якесь звисаюче зілля. Отже там на горі ліс. Де ліс, там буде й звірина... Полізу.

— І я спробую.

Оба взяли рушниці, пішли в глибину печери і почали лізти вгору, як лізеться комином. Коли вилізли на світло, пішли даліше вгору, скачучи із скали на скалу. Так вийшли в ліс, що покривав довгий хребет гори. Зайшли аж на кінець хребта, відділеного від сусіднього досить глибоким сідлом. В сторону долини, в якій найшли закопаних татар і в якій кілька годин дороги далі був аул розбійничих курдів, обі горі мали стрімкі стіни, без ніякої змоги зійти вниз, або вийти на гору. Лагідний спад був тільки по протилежній стороні. Сивенький і Мортон звернулися туди і вполювали оленя. Взяли добичу і вернулись знову до своєї квартири. Як вилізли з неї, так і зійшли „комином“. Татари вже не спали.

— Ви куди? — запитав Сивенький, побачивши, що вони ладяться відійти.

— По коні — відповів Шамай. Ми вже подужали і нам крайня пора в дорогу: Пішки чейже не підемо. Я знаю, де курди пасуть коні. Справимось так, що ті розбійники і знати не будуть, як їм пропали три найкращі.

— Чи з цієї гори, можна дібратися до вашого аула?

— Це найкоротша і найбезпечніша дорога. Не треба окружати довгого пасма гір і подорожі нема ворожих аулів.

— То вертайтесь додому пішки. Сам кажеш, що дорога недалеко й безпечна.

— Я-я-як? — запитав Шамай здивований і неначе обиджений. — Вертатись пішки, коли можемо мати коні?... Коні нашого ворога, ще й такого, що нам заграбив наші? Що сказав

би цілий наш ауд, як би довідався, що ми перейшли попри чужий табун і не привели додому ані пару коней?!

— То бодай заждіть, аж ми пустимося в дальшу дорогу. Ми влегшимо вам роботу. Поїдемо так, щоб попри аул курдів їхати смерком і запросимося до них на нічліг. Коли курди будуть зайняті такими гістями як ми, то не дуже будуть пильнувати своїх коней. А може буде так, що не лишимося в аулі ночувати, але поїдемо далше. Тоді курди напевно будуть слідкувати за нами. Коли будемо окружати пасмо гір від півночі, ви, непомічені курдами, зробіте це на полудневім кінці гірських хребтів.

— І ця гадка не зла, — сказав Шамай, подумавши. — Отже ви рушите в дорогу в саме полудне. Ми пересидимо тут день до вечора. Вночі виберемо собі три парі коней, або й більше і також рушимо в дорогу.

— На що вам аж три парі?

— Бо в аулі з нас сміялися б, якби довідались, що ми могли взяти, скажім, тридцять коней, а взяли тільки три. Автім наш обовязок відбити собі ті наші коні, які лишилися в руках курдів. Шкода, що нашого білого мабуть не буде в табуні. То за цінний жемчуг, щоб ризикувати, пускаючи його на пасовище. Гадаю, що того коня, призначеного для самого султана, курди вже завели до Ерзеруму, в дарунку для валі, свого опікуна. За такого коня будуть могли робити, що схочуть.

— Ви без зброї...

— На пасовиші будуть конюхи, бодай з луками й ножами. Це буде для нас додаток до коней. Як можете відступити нам бодай одного

ножа, то відважніше будемо підбиратися до конюхів і якби прийшло до бійки з ними, то нам легше буде побити їх.

— Ножів маємо досить. Дамо вам три.

— Ви з іншої сторони заїдете до Асахаду, ми з іншої. Думаю, що ми будемо дома, ще заки ви наспієте. Чи розказати нашому бееві, що ви навідаєтеся до нас, хто ви і яка ціль вашої мандрівки?

— Скажи. Але тільки бееві. Більше нікому. З мого товариства знають про це тільки батько пропашого, Мортон і я. Василеві, Юркові і Нуманові скажемо про це аж тоді, як прийдеться визволяти молодого. Бееві скажи також, що маю до нього письмо від його приятеля Місаха.

Татари лишилися в печері, дожидаючи смерку. Сивенький із товаришами відїхав. Заки пустилися в сторону аула курдів, поступили подивитися на місце, де попасали тоді, як найшли закопаних. Також подивилися на місце, де найшли були закопаних татар. Ніщо не вказувало на це, щоб від часу, коли це місце покинули, тут хтось був. Пустилися в сторону аула. Не квапили, бо до аула було пів дня дороги, а товариство задумувало заїхати до аула смерком. Вполудне зробили попас. Розклали вогонь, пекли чвертку оленя й відпочивали. Мортон, як звичайно, взявши рушницю й хорта, нишпорив у кущах за звіриною. Товариство почуло стріл, але досить далеко від леговища, в тій стороні, де був аул. За чверть години Мортон надійшов, двигаючи важку козу.

— Нам пора в дальшу дорогу — промовив Сивенький. — Як далеко до аулу, докладно

не знаємо, але нам треба бути там, ще заки зайде ніч.

— Не краще було б таки виминути це розбійниче гніздо й перейти попри нього непомітно серед опівночі? — замітив Мортон.

— До аулу мусимо поступити, щоб курдам не прийшла охота навідатися до закопаних в землю татар. Побачивши, що їх нема, зараз вислали б погоню. Як ми заїдемо до аулу, то курди не будуть думати про закопаних. Тепер ми в кожній хвилині мусимо бути приготовані на зустріч з курдами. Треба дальше їхати з рушницями в руках.

Б І Л И Й К І Н Ь

Нуман злупив шкуру з кози, почвертував її й розділив між товаришів, щоб був на дорогу запас. Роги Мортон причепив до своєї кульбаки. Гадав, що доведе їх аж до Англії і прибе в гостинній світлиці свого замку. Товариство рушило в дорогу. Коли виїхали з-поміж горбків зарослих густим чагарником, віхали на долину покриту високою травою й побачили свіжо витропану тясму. Трава на тій тясмі була похилена в сторону аулу курдів.

— Туди золиш пройшов кінь — сказав Сивенький. Виїхав на найближчий горб і побачив трьох курдів, що чвалали в сторону аулу.

— Втікають три курди, а ця тясма вказує, що туди переїхав лиш один їздець. Ступаймо далі слідом.

Поїхали далі і по хвилині стали. Побачили, що з тясмою одного коня зійшовся слід пари коней. Слід вів з кущів, що були яких двіста кроків з боку.

— Тепер справа ясна — промовив Сивенький. Три курди їхали сюди, щоб подивитися, що діється з закопаними татарами. Почувши стріл Мортон, два схоронилися в цих кущах. Один поїхав далі, як звідун. Коли ми виїздили з чагарника, або й давніше, він побачив нас і завернув до товаришів. Бачивши, що їдемо

в сторону їх аулу, вони вернулися залялямувати цілий аул.

— Може би ми завернули і поїхали далі шляхом, яким поїдуть татари? — замітив Мортон.

— Щоб на них навести цілий аул? — відповів Сивенький. — Боїтеся цих курдів?

— Я? Я боюся? — крикнув Мортон обиджений і почвалав вперед, лишаючи товаришів далеко позад себе. Виїхав на високий горб, виймив люнетку і звернув її в сторону аулу. В ту сторону чвалало п'ять їздців. Звідки взялися два нові, зараз доміркувався, бо праворуч побачив табун коней, від якого саме тепер відїхали ще два їздки і почвалали та тими. То були конюхи, мабуть якимсь сигналом покликані звідудами до аулу. Мортон став крізь далековид приглядатися табунові. Між тим надїхала решта товариства.

— Чи ви помітили що? — спитав Сивенький, витягаючи свій далековид.

— Аул мабуть недалеко, бо тут пасеться худоба курдів. Ближче нас коні, далі вівці. Чотири конюхи покинули табун і пристали до тих, що втікають перед нами. Голим оком їх уже не видно.

— Я ще щось бачу — додав Сивенький, звертаючи далековид більше на право. — Наші три татари вже лиш кількасот кроків від табуна. Сидять у кущах. Мабуть дожидають ночі, щоб непомітно дібратися до коней. Це, що відїхали чотири конюхи, улекшить їм роботу.

— Але того білого коня нема в табуні. Мабуть в аулі або вже проданий.

— Або дарований ерзерумському валі.... Їдьмо далі... Але не квапмося, бо ще ясний день, а аул уже мабуть недалеко.

Аул справді був недалеко, бо по кількох хвилинах їзди побачили крізь далековид перші хати. Щоб до аулу заїхати аж пізнім смерком, станули на попас. Спекли чвертку кози і зїли. Полежавши ще хвилину на траві, рушили далі. Кожний держав рушницю готову до стрілу. Голим ском ще не можна було досягнути першої хати аулу, коли побачили, що їм назустріч їде яких п'ятдесят їздців. Більше як половина мали рушниці. Товариство стало. Курди підїхали ближче, також стали.

— Міркую, що ні один курд не має новішої рушниці, яка далеко бє — замітив Сивенький.

— З чого ви це так вимірювали? — запитав Мортон.

— Передовсім до півдиких народів нова зброя не так швидко заходить. Доказом цього ота відстань між нами, а ними. Якби мали ліпші рушниці, то гадаючи, що й ми маємо такі, були б задержалися кількадесять кроків далі від нас. Вони лишили тільки таку відстань, яка вистане, щоб не долетіла куля із старосвітської пукавки. Очевидно гадають, що й наші рушниці такі самі. Це треба нам використати на те, щоб набрали респекту до нас. Мусимо показати їм, що наші рушниці бють далеко і що ми добрі стрільці. Щоб знали, що як прийде до стрілянини, то вони перед нами не встояться, хоч їх і більше.

— Як це зробити? Стріляючи до них?

— Ви добрий стрілець і маєте цівку подвійну, про яку ці дикуни мабуть ще не чули. Як понад ними будуть перелітати птахи, а літає їх досить, стягніть на землю, або й на голови курдів дві, одну по одній.

Мортон не прикладаючи рушниці до щок, підвів цівку незаметно вгору. Саме тоді понад курдами летіли якісь птахи. Сивенький звернувся до курдів і показав рукою в гору. В цю мить Мортон підвів рушницю і випалив двічі раз по раз. Один птах впав перед конем передущого курда, другий три кроки від нього ліворуч. — Курди завернулися на яких триста кроків назад і знову стали.

— Боятися нас — сказав Сивенький. — Лишіться тут, а я підїду до них сам і розмовлюся з ними. Але пильно стежіть, що курди роблять і що я робитиму. Як тільки піднесу рушницю, або руку, ви до мене.

Сивенький пустився вперед. Курди, бачивши, що до них їде лиш один, не відступали. Підїхавши тільки, що його могли чути, Сивенький крикнув:

— Не бійтеся нас! Ми смирні, спокійні путники і нас менше як вас. Як є між вами який ваш старшина, нехай підїде до мене. Хочу з ним розмовитися, бо гадаємо переночувати в вашім аулі.

Курди зглотилися і стали радити. По хвилині відстав від них один і підїхавши на сто кроків до Сивенького, став.

— Хто ти і чого хочеш? — спитав.

— Я Юсуф-паша. Ті, що лишилися позаду, мої товариші і моя служба. Я хотївби побалакати з отаманом того аулу, від якого ви надїхали. Ти відти?

— Я отаман аулу — відповів курд. — Відки і куди їдете?

— Ми виїхали з Ангори і простуємо до Карсу на Кавказі.

— Та сухопуттю? — спитав курд, покручуючи недовіжливо головою. — Морем дорога коротша і безпечніша.

— Ми купці, маємо орудки на сухопутнім шляху. Приймеш нас на нічліг? Заплатимо добре.

Курд трохи очима не зів коня Сивенького, так вдивлявся в нього.

— Ти справді купець? Я ще не бачив купця; який їхавби на таким коні, на таким чистокровнім арабі.

— А як я цього коня купив, щоб перепродати його якому англійському льордові?

— Твоє товариство також на таких конях?

— Є ще один такий. Але й інші наші коні несогірші.

— Що то за рушниця, з якої стріляв твій товариш? Чи в ній сидить нечистий, що так далеко бе, ще й птахи у повітрі? Нащо він постріляв птахи, яких і пес не їсть?

— Ми не знали, хто ви. Гадаючи, що то може степові хижакі, ми хотіли показати вам, що ви всі погібнете, ще заки причвалаєте до нас. Тепер бачу, що твої люди якийсь чесний народ. Отже, приймеш нас на ніч?

— Хоч я отаман, то всежтаки мушу насамперед спитати моїх людей. У моїй хаті нема місця, отже мушу запитати, хто прийме вас.

Отаман вернувся до свого гуртка, побалакав із своїми людьми і вернувся до Сивенького.

— Вас шестеро? — спитав.

— Так.

— Отже мої люди приймуть вас. Всі ваші коні я возьму до себе. Тебе і твоїх людей розмістимо по два в трьох хатах.

— Щоб легше було перемогти нас і без

ніякого труду вкрасти наші коні — подумав Сивенький і відповів:

— Наша звичка, від якої ніколи не відступаємо, все бути вкупі. Ми й наші коні все вкупі. Вдень і вночі.

— У нас нема такої квартири, що всіх вас помістила б, ще й з кіньми.

— То не будемо ночувати у вас. Поїдемо даліше.

— Зажди ще трохи. Поговорю з моїми людьми. Може таки знайдеться обійстя таке велике, щоб вас усіх помістило.

Отаман знову вернувся до своїх курдів. Цим разом рада була довша. Коли скінчилася, від гуртка відстав один курд і почвалав в сторону аулу. Отаман вернувся до Сивенького і сказав:

— Знайшовся такий, що на одну ніч відступить вам цілу свою хату разом із подвір'ям обведеним високим муром. Ви всі поміститесь в хаті, коні можуть переночувати на подвір'ю.

Сивенький дав товаришам рукою знак, щоб приїхали. Вони рушили вперед і разом з курдами почваляли далі. Віхали в одиноку вулицю аулу. Доми стояли по обох боках вулиці. Всі були на два хлопа високі. Кожний дім виглядав як високий мур з фірткою, бо вікна в цих домах виходили на подвір'я. Похід спинився перед одним із найбільших домів.

— Отут у мого сусіда ваша квартира — промовив отаман. — Господар вже вивів свою худобу, двері відчинені. Розгостіться, як вам до вподоби. Ви мабуть голодні? Зараз накажу принести вам харчів. Сусідня хата моя.

— Як ласка — звернувся до нього Сивень-

кий — то кажи принести нам тільки води і якихсь овочів. М'ясо маємо.

Отаман з курдами відійшов. Сивенький з товаришами, ведучи коні, увійшли відчиненими дверми на подвір'я. Коли розглянулися, побачили, що то був прямокутник обведений високим муром. Хата припірала до муру при вулиці так, що цей бік муру був одночасно фронтовою стіною хати. До хати входилося з подвір'я. Насамперед до просторих сіней, що служили за пекарню, а з сіней до світлиці. Дах, як усі дахи в цих сторонах — поземний. На даху була копиця сіна. Сіно порозкидане по подвір'ю хати аж до заднього кута подвір'я показувало, що давніше воно стояло під муром. Його щоліш нині, може й перед хвилиною, перекинули на дах.

Мабуть боялися, щоб наші коні не зіли цього сіна — помітив Юрко.

— Таки з'їдять його — відповів Сивенький: — Якби не те, що я це сіно побачив зараз, як тільки увійшов на подвір'я, бувби просив отамана, щоб прислав нам... Очевидно за гроші.

Товариство лишило коні на подвір'ю під доглядом Нумана і пішло до хати. По хвилині увійшла стара баба й поставила ведро з водою та кошик з дактилями й іншими овочами. Коли на своє питання почула, що гостям уже нічого більш не потрібно, побажала їм доброї ночі й відійшла.

— Тепер — промовив Сивенький — нам треба буде добре оглянути нашу квартиру, щоб виміркувати, яким способом курди загадали дібратися до наших коней. Я з очей отамана вичитав, що він прийняв нас тільки на те, щоб захопити наші коні.

— Я знаю, яким способом, — воркнув Мортон. — Буде облога. Харчів, які маємо, ледве чи вистане нам на добу. Ще більший клопіт буде з водою, бо й коні мусять пити. З голоду й спраги будемо мусіти піддатися.

— Я вже починаю жалувати, що не пішов за вашою радою. Треба було бодай не лишатися тут на нічліг, але поїхати далше.

— Полізу на дах скинути коням сіна, а ви промишляйте, як роздобути більше харчів і води, або як пробитися крізь товпу тих розбійників.

Мортон вийшов, але вже по хвилині вскочив назад до хати.

— Зрада! — крикнув. — Ворог вже в кріпості.

— Який ворог, в якій кріпості? — запитав Сивенький.

— Наш ворог у нашії кріпості... На даху... Я вам казав, що йду скинути сіна коням. Розглядаюся по подвірю за драбиною... Нема, хоч повинна бути. Кажу Нуманові, щоб привів коня під саму хату і сів на нього. Нуман сів на коня. Я виліз на коня, з коня на рамена Нумана і, гоп на дах. Іду до сіна, а тут з сіна вистають дві ноги. Дві людські ноги. Я зараз на рамена Нумана, на землю і до вас.

— Піду й я подивитися.

Сивенький вийшов з Мртоном на подвір'я. Виліз на дах таким способом, як перше Мортон і також побачив ті ноги.

— Подайте мені вашу собаку, — шепнув до Мортон — і самі прийдіть сюди.

Коли на дах вернувся Мортон з собакою, яку кликав „Борзій“, Сивенький вхопив ноги,

що виставали з сіна і став тягнути. Витягли курда. Він схопився на рівні ноги і неначе здивований крикнув:

— Хто ви?! Яким способом опинилися на моїй хаті?

— Коли ти господар, то яким способом ти взявся на тій хаті? — відповів Сивенький. — Твій отаман сказав мені, що господар цієї хати відступив її нам, що сам пішов до якогось свого родича.

— Або ти брешеш, або отаман. Злізайте!

— Злізь ти! Тепер, аж до завтра ця хата наша.

— Не злізете?

— Ні!

Курд вихопив запоясника, замахнувся і... з криком впав. То Борзий скочив до нього, вхопив за горло і курд упав. Борзий ляг на нього, готовий в кожній хвилині знов ухопити його за горло.

— Лежи так спокійно, — остеріг Сивенький його, — бо як тільки рушишся, собака загризе тебе.

— Як довго маю так лежати?

— Покличу отамана і передам тебе йому. Ти знав, що ми будемо ночувати в твоїй хаті, бо, ти відступив її для нас... на те, щоб у ночі вкрасти наші коні. Ще раз кажу, не рухайся, бо ця собака жартів не знає... Ходім! — Сивенький звернувся до Мортонна.

— Він виліз по драбині, витягнув її за собою на хату, і накрив сіном, — промовив Мортон витягаючи з-під сіна драбину. — Як свої ноги, так і драбину зле накрив. Тепер по цій драбині ми зліземо, але вперед скинемо трохи сіна для наших коней.

— Злодії! — крикнув курд, бачучи, що його гості скидають сіно. — Се моє сіно.

Хотів ще щось сказати, але Борзій загарчав і курд замовк.

— Він мабуть сердиться, що беремо його сіно — сказав Мортон. — Перекажіть йому, що ми не злодії, бо скрізь за все платимо. І за сіно заплатимо. Я*заплачу. Мортон має гроші.

— Як хто приймає свого гостя разом із його конем — Сивенький звернувся до курда, — то не лиш гостя, але й його коня похарчує.

— Ви не гості, ви злодії! — відповів курд. — Заберіть собаку!

— Як прийде отаман — відповів Сивенький.

Мортон спустив драбину. Сивенький зійшов униз. Вже й Мортон хотів злізти, коли нараз, глянув понад мур, став неначе вкопаний. За муром був невеличкий садок, густо зарослий рожами, з яких виробляють олій. Цей садок тягнувся від муру, що окружав подвіря до іншого муру, що окружав подвіря з хатою війта. На війтівському подвірю стояв на припоні... білий кінь. Мортон вже відчинив рота, щоб покликати Сивенького нагору і показати коня, але прикусив язика. Йому прийшла гадка зробити щось на власну руку.

— Тепер вже не можемо сумніватися, що ми в капкані розбійників, — промовив Сивенький до товаришів, як вернувся до хати. Як узагалі пустять нас, то без наших коней. Господар цієї хати вмісно скрився на даху, щоб уночі вкрати наші коні. Курди може загадали й нас полонити, щоб дістати окуп. Господар не є для нас небезпечний. Але курди, приставивши драбини до муру, можуть в більшій силі вилізти на

хату, з неї на подвіря. Тоді наші коні пропали. Опісля могли б узяти й нас... довшою облогою. Отже передовсім треба нам взяти коні сюди. Сіни просторі, помістяться. Це треба зробити зараз, бо за пару хвилин буде темна ніч.

Коней привели до сіней, двері забарикадували. Товариство повечеряло й окрім одного, що лишився вартувати, всі полягали на сіні і скоро позасипляли. Опівночі вартував Нуман.

— Що хочеш? — спитав Сивенький, коли Нуман потягнув його за руку.

— Встань, ефенді. Може й товаришів розбуди. Курди будуть либонь добуватися до нас, бо на вулиці чути кроки кількадесяти людей. Щось черкало об стіну хати. Чи не приставляють драбини?

— Хтось вже на даху — відповів Сивенький.

В тій хвилині на даху хтось крикнув і щось гепнуло.

— Що таке? — Мортон спитав протираючи очі.

— Напад? — спитав о. Климентій, що також скопився.

— Хтось від улиці вліз по драбині на хату. — Сивенький розказував. — Борзий очевидно, загриз на смерть господаря, повалив на землю другого курда і лежить на нім. Мусимо й ми вийти на дах, бо як їх вилізе більше, то Борзий з кількома не дасть собі ради.

— Ой, буде біда! — замітив Нуман. — Як Борзий усмертив курда, то будемо мати діло з кровоместю. Тут панує право „кривда за кривду“ і „кров за кров!“

Сивенький розбудив Ковтюків, що спали

твердим сном. Всі взяли рушниці й ножі та вийшли на подвір'я. Сивенький виліз на дах, за ним Мортон. На даху лежав у крові господар, біля нього молодий курд під собакою.

— Ти чого виліз на дах чужої хати? — спитав Сивенький курда.

— Яке тобі діло до того?! — курд відповів. — То моя хата. Хата мого батька. Возьми собаку.

— Не возьму. Будеш так лежати до раня. Лежи тихо, бо як крикнеш, або рушишся, то собака загризе тебе так, як загризла твого батька. Я йду спати... Добраніч.

Сивенький і Мортон зішли.

— Я лишуся вартувати на подвір'ю, — промовив Мортон, бо курди готові зійти сюди, приставивши драбину до муру від вулиці.

— Справді добре було б поставити варту на подвір'ю, бо гадаю, що на хату вже ніхто не полізе.

В тій хвилині хтось стукав у фіртку.

— Впустіть! — кричав. — То я, отаман аулу.

— Впущу, як ти сам і без зброї, — відповів Сивенький. — Як побачу, що маєш яку зброю, або хтось інший пхається за тобою, то стріляю.

— Я сам, — була відповідь.

Сивенький обережно відчинив фіртку, за якою стали Мортон і Нуман з рушницями готовими до стрілу.

— Що на хаті діється? — запитав отаман. — Ми чули якісь крики, зойки.

— На хаті були злодії, що хотіли обікрасти нас, — відповів Сивенький. — Хотіли вкрати наші коні. Ти знаєш, як тут карається конокрадів.

— Що то могли б бути за злодії? — спитав отаман ніби здивований. — Ви виїмали їх?... Що ви з ними зробили?... де ваші коні? — додав, роззираючися по подвір'ю.

— Коли наш пес спіймав першого злодія, ми коні ввели в хату.

— Чи хата стайня? Дорого заплатите за це господареві... Це злодії?

— Ходи! — сказав Сивенький, показуючи на драбину. — Лізь за мною.

Отаман поліз за Сивеньким, за отаманом Мортон.

— То син господаря цієї хати, — крикнув отаман, побачивши молодого курда під собакою. — Але сам господар... небіжчик! Хто це зробив? Хто вбив його?

Сивенький пояснив, як до того прийшло.

— Його смерть спричинив його власний син, — закінчив, — бо як батько лежав під псом, він виліз на дах. Мавши до діла з двома ворогами, пес міг дати раду одному лише тоді, як загризе другого.

— Відклич собаку і пусти сина!

— Як це зроблю, то всі твої люди вилізуть на хату і кинуться на нас. Але не зроблять цього, поки дрижатимуть за життя цього хлопця. Як би ще хто попхався сюди, то пес загризе хлопця й кине́ться на нового напасника. Отже зрозумієш, що ми мусимо хлопця держати під собакою аж до хвилини, як виспимося і будемо спосібні самі боронити себе.

— Значить аж до рання?

— Не йнакше.

— Це не може бути! Як його не пустити

зараз, то я скажу приступом взяти дім. Тоді всі згинете.

— Прибуй! Знаєш, що маємо добрі рушниці і добре стріляємо. Як тобі миле життя цього хлопця, то не pozwоль нікому лізти на хату, бо з хлопцем станеться це, що сталося з його батьком. Прийди вранці, то побалакаємо.

Отаман бачив, що не виторгне нічого, то й пішов. Товариство пішло спати, лиш Мортон лишився на подвірю. Підійшов до задного муру і став обшупувати його. Мур був з каменю ліпленого з глиною. Мортон виймив ножа і почав при самій землі вишкрабувати глину з-поміж двох каменів. Насамперед під сподом, потому по боках. Не довго мозолився. Виймив один камінь, другий, третій. Зробив діру. Камінчики, що були над дірою відлітали, як трохи підважив їх ножем. Мортон відкрив таку діру, що сам нею пропхався на другий бік муру. За муром була гуща з рожевих кущів. Мортон взяв на право і хильцем зайшов під задній мур отаманового подвіря. Став довбати ножем і видовбав діру. Впевнився, що каміння над дірою відкривається таксамо легко, як у першому мурі, заложив діру знову камінчиками і вернувся на перше подвіря. Тут також заложив діру в мурі. Пішов до хати, збудив Юрка і виславши його на подвіря вартувати, ліг спати. Спав лиш годину. Було ще зовсім темно, як він устав. Розбудив Сивенького й каже:

— Пашо, я голоден.

— Ще є трохи козини й кільқа дактилів. З'їдьте і дайте мені спати. І ви спіть, бо скоро зазоріє, будемо мати роботу. Прийде напасть

курдів. — Сивенький відповів і обернувся на другий бік.

— Я збудив вас саме того, що козини є лише трохи і дактилів лише кілька. Як я те все зїм, то що будемо завтра їсти? Нас шестеро. Сумніваюся, чи курди будуть нас харчувати.

— Заріжемо одного коня.

— А чим попете? Води нема. Коня не треба буде різати, бо наші коні й так всі виздихають з браку води.

— Кажу вам, дайте мені виспатися. Яку годинку. Як у сні мій дух відпічне й покріпиться, може щось вигадую.

— М'яса, ні хліба, ні води не вигадаете. Зрештою не потребуєте вигадувати, бо я вже вигдавав. Але до роботи треба братися зараз.

Сивенький підвівся і сів.

— Що вигдавав?

— Ходіть зі мною на подвіря.

Сивенький встав і пішов за Мортонем. Цей позів його до діри в мурі.

— Я не лише вигдавав, але й зробив. То крихкий мур. Гадаю, що найліпше буде дати коням решту води, яку ще маємо. Викришити мур до решти, так щоб пропхався кінь, і... гайда! Заки курди помітять наш побіг, заки добіжать до своїх коней і пустяться за нами, відстань між нами і ними буде така далека, що успіємо втекти.

— Це треба зробити таки зараз, — сказав Сивенький врадуваний. — Ходім зігнати з сїна наших товаришів... Але що буде, як з даху возьмемо собаку? Парубок, що лежить під нею, побачить наш побіг і криком заалармує оселю.

— Гм! Це справді погано... Може би Бор-

зий зробив з ним те́ саме, що́ зробив з його батьком?

— Хіба в крайності. Треба буде звязати його й лишити в хаті... Чи не стукає хто у фіртку?

Пішли до фіртки й обережно відчинили її. Увійшов отаман, сам і без зброї.

— Хлопчище все ще під псом? — запитав. — Живий?

— Під псом і живий, — відповів Сивенький.

— Не пустите його?

— Не пустимо, бо ми тут безпечні, поки він у наших руках... радше в зубах нашої собаки.

— Ви не маєте харчів, ні води.

— І він не має...

— Того я й прийшов до вас. Пришлю вам води і харчів на три дні, як ти присягнеш, що зараз потімпустиш його. Я присягаю на бороду пророка, що тоді ніхто не буде до цієї хати добиватися.

— Добре, — сказав Сивенький, подумавши. — Але, заки його випущу, він наїсться з тих харчів і напється тої води.

— Гадаєш, що ми дамо вам затруєні харчі й затруєну воду?

— У вас і це можливе.

— Згода!

Отаман вийшов і за хвилину вернувся з бабами, що двигали воду й харчі. Борзого Мортон відкликав з даху. Молодий кұрд зліз і зїв це, що йому подав Сивенький. Отаман присяг, що через цілий тиждень до хати ніхто не буде добиватися і відійшов разом із парубком. Цей на порозі фіртки відвернувся і грозячи п'ястком крикнув:

— Ви вбили мого батька. Наше право... кров за кров! Заплатите вашою кров'ю. Хто з вас вийде на вулицю, згине. По тижневі й у хаті знайде вас моя куля, або мій ніж!

— Добре, що маємо чим напоїти коні і на дорогу харчі, — промовив Сивенький до товариства. — Юрко піде на дах дивитися, що роблять курди. Василь і Нуман напоять і осідлають коні.

Коли коні вже стояли готові, Юрко зійшов із даху і почав розказувати.

— Правильна облога. Пильнують, щоб ми не втікли. На вулиці перед хатою патрулює десять озброєних курдів. Всі мають рушниці. В хаті просто фіртки нашої хати вибили вікно на вулицю. З вікна визирає цівка рушниці. Там засів син небіжчика, тепер господар цієї хати.

— Пильнують нас, — замітив Сивенький, — щоб ми не втікли фірткою на вулицю. Як би ми тільки відчинили фіртку, посипався б на нас град куль. Їм ані в гадці, що ми маємо другу фіртку, якої ніхто не пильнує. На коні! Ми побільшимо фіртку.

Окрім Сивенького й Мортон, всі посідали на коні й підїхали до муру з дірою. Сивенький і Мортон привели свої коні під мур. Бючи прикладами рушниць, відкришували камінь по камені. Діра була вже така велика, що нею міг пройти кінь із їздцем.

— В дорогу! — сказав Сивенький.

— Ще хвилинку заждіть, маю щось сказати, — звернувся Мортон до нього. — Хтось му- сить лишитися трохи позаду, щоб на всякий випадок крити відворот. То повинен зробити най- ліпший стрілець.

— Я лишуся, — сказав Сивенький.

— Крити відворот можете ви, або я. Я стрілю таксамо як ви. Але окрім такого, що крив би відворот, потрібний провідник. Провідником лише ви можете бути. Отже ви їдьте перший, я лишаюся позаду.

Від вулиці почувся тупіт коня, що нагло затих перед хатою. Хтось щось голосно наказував. Сивенький, що вже сідав на коня, метнувся назад, на драбину і на дах. То конюх, що надїхав з пасовища, розказував, що перед годиною наскочили на них три татари. Ті три, що були закопані в землі.

— По відїзді чотирьох товаришів до аулу, — конюх розказував, — нас було також три. Два сиділи при вогні, я обїздив табун. Це врятувало мене, бо тих двох татари закололи. Посідали на найкращі коні, інші, що ліпші позвязували до купи арканами й відїхали майже з цілим нашим табуном. Я втік, щоб повідомити вас про це.

— Горе нам! — крикнув отаман, що вийшов на вулицю. — Злодії випередили нашу погоню на яку годину дороги, або й більше. Найліпші коні були на пасовищі. В аулі лишилося тільки п'ятдесят. Але треба доганяти.

Всі їздці, що патрулювали перед хатою, пустилися чвалом у сторону пасовища. За ними чвалом інші так, що в аулі не лишився ні один кінь курдів. І ті, що в аулі не мали коней, бо їх вигнали на пасовище, побігли за їздцами пішки. Поїхали й побігли всі. В аулі лишилися тільки старі і немічні діди, жінки й діти. Лишився також той, для кого кровна месть була важніша, як коні. Він, сидів з рушницею в руці

і пильно вдивлявся у фіртку хати. Біля нього стояли ще три наряджені рушниці. Сивенький вертався до товаришів, затираючи руки з задоволення.

— Помогли нам ті татари, — сказав. — Займили табун коней і втікли. Всі курди з виїнятком одного, що засів на нас з рушницею, пігнали відбивати табун.

— То добре для нас, а ще ліпше для мене, — сказав Мортон. — Чи отаман поїхав на білім коні?

— Де ж би він на таке ризикував такого коня! Почвалав на карім.

— Отже в дорогу! Їдьте й не оглядайтеся, бо як усі вороги відїхали, мені не грозить ніяка небезпека. Лише хвилину подожду тут і почвалаю за вами.

За хвилину ціле товариство було за муром, поринаючи в рожах, за рожами ще в вищих кущах. Мортон потяг свого коня за собою аж до діри в мурі отамана. Розкришив мур вгору до висоти коня, взяв аркан й увійшов на подвіря до білого коня. Відсилив уздечку від жолоба, припняв до неї аркана, вивів коня за мур і другий кінець аркана прив'язав до своєї кульбаки. Скочив на свого гнідого і почвалав слідом за товариством. Товариство дожидало Мортонна в лісі. Сивенький уже стурбувався, бо глянувши далекою в сторону аула, не побачив Мортонна. Не мало здивувався, коли цей виринув з кушів, ведучи на аркані ще одного коня... білого як сніг. І товариші стояли з широко розплющеними очима, коли Мортон підїхав ближче.

— Яким способом цей кінь дістався в ваші руки? — спитав Сивенький.

— Як дістався, так дістався, — бовтнув Мортон. — Їдьмо далі, щоб ті чорти не надіхали й не відібрали.

— Скажіть бодай коротко, двома словами, як ви його дістали ?

— Куди нам дорога ? — Мортон спитав, начеб не дочуваючи.

— Туди на схід... Ви ще не сказали нам...

Мортон не відповідаючи, й не слухаючи, пустився вперед. Сивенький переймив його і загородив дорогу.

— Ви так згорділи, що й говорити в нами не хочете ?

— Ви все докоряли мені, — почав Мортон цідити згорда, — що я вибрався в турецькі краї з одною англійською мовою. Я все відповідав вам, що англієць не потребує знати ніякої мови, бо цілий світ перейде з одною своєю власною мовою. Тепер показалося, що моя була правда. Я промовив до цього коня по-англійськи: „ходи за мною, заведу тебе до Англії. Маю гроші!“ Кінь, як тільки це почув, перескочив мур і почва-
лав за мною.

— Коли так, то нехай же та ваша мова покаже вам і вашому коневі дорогу до Англії. Я з моїм товариством поїдемо в протилежну сторону. Прощайте !

Мортон розсміявся й розказав, як то було. Почвалали далі і, не попасаючи, гнали аж до самого смерну.

— Хіба погоні вже не потребуємо боятися, — промовив о. Климентій. — Заки курди вер-
нутьсЯ з погоні за своїми кіньми, мине стільки часу, що вони самі втратять надію переймити нас. Я вже не гіден вдержатися на коні.

— Щоб отаман не потребував відібрати того білого коня, або щоб син загризеного Борзим курда залишив думку пімсти, це просто неможливе — відповів Сивенький. — Всежтаки ми безпечні бодай до затра. Не лише ми, але й наші коні мусять відпочити. В цім лісі переночуємо.

Мортон хотів їхати дальше, бо потерпав за свого білого. На замітку, що його араб уже потикається, відповів, що поїде на білім, бо цей не покажус ніякої втоми. Скочив з коня, здохмив сідло й хотів закласти на білого. Цей, як лиш побачив, що сідло йде на нього, став дуба.

— Ви його не осідлаєте. Пірве аркана й утече, — остерігав Сивенький Мортон.

Мортон не послухав. Сідло підскочило в один бік, Мортон покотився в траву в другий бік. Щастя, що кінь не вдарив в голову або в груди.

— Тьфу! Хоч білий, а такий як найчорніший чорт. Лишаюся ночувати з вами.

Переночували і досвіта пустилися далі широкою долиною ріки. Сивенький і Мортон часдо-часу оглядали далековидом перебуту дорогу й узбіччя гір по однім і другім боці долини. Ніяка погоня не надходила. Отець Климентій їхав побіч Сивенького.

— Перепалки з курдами не дозволили нам спитати в аулі, чи не бачили кого подібного до мого Йвана, — промовив зідхнувши.

— Ми вже недалеко Асахаду, — відповів Сивенький. — Мабуть вже за цею горою, що перед нами. Може там попадемо на початок його сліду. Я так, наче б уже бачив його.

— Марна надія!

— Щоправда, й я не дуже вірю, щоб то був ваш син...

— Хто такий? — перебив о. Климентій, затрусившись.

— Мені Шамай балакав про якогось молодого чужинця, якого вели до якоїсь вязниці. Як звався той парубок і куди його завели, Шамай не знає. Можливе, що знає його бей. Завтра, або ще нині в ночі будемо у нього.

— Мій син у вязниці! Цілий рік...

— Ще не знаємо, чи то справді ваш син...

— Хто ж інший міг би бути?... як би то не був чужинець, то Шамай знав би, хто він.

— Шамай казав, що то якийсь московський шпiон.

— Як його взяли за московського шпiона, то він напевно мій Іван. Тут люди не знають різниці між москалем і українцем. Кожний християнин, що під московським царем, на їх думку, москаль.

— Дав би Бог, щоб то був ваш син.

— Дав би Бог? Щоб мій син був у вязниці?... Як шпiон?

— Ліпше у вязниці, як валятися кістьми по степу. Як то він, то з вязниці його видобудемо.

— Перед нами якісь їздці! — крикнув Мортон, дивлячися крізь далековид вперед себе. — Може то курди зайшли нас і беруть у два вогні?

— Подивлюся, — відповів Сивенький — Ви гляньте позад себе, чи й відти не йдуть. Сумніваюся чи ті, що перед нами, курди. Щоб переймити нас, непомічені нами, мусли б обійти це пасмо гір ліворуч. Хоч би мали найліпші в світі коні, не встиглиб зробити

цього до цієї пори. Перед нами мабуть татари орди Ор-бея.

— За нами нема нікого, — сказав Мортон. — Чи татари Ор-бея перед нами, чи ні, я скрию мою добичу. Білий кінь лакома річ. Їдьте далі, я тут найду якийсь сховок. Як небезпеки для мого коня не буде, повідоміть мене про це двома стовпами диму. Одним високим, другим низьким.

Мортон чкурнув у куші, ведучи за собою білого коня. Товариство поїхало даліше. Сивенький раз-у-раз прикладав далековид до очей.

— До нас чвалає тридцять їздців. Одяг мабуть татарський. Вступімся й ми в куші.

Товариство вїхало в гушу. Не довго ждали. Надїхала ватага татар. Між ними був Шамай.

— Ти вже тут?! — крикнув Сивенький, висуваючися з кушів. — Ти дома ще не був?

За Сивеньким висунулася решта товариства.

— Ефенді! — крикнув Шамай урадуваний. — Богу дякувати, що бачу тебе здоровим. Я з моїми товаришами загаявся, бо ми гнали до Асахаду цілий табун коней. Отже я гадав, що ти з твоїм товариством випередиш нас. Ми вернулися до дому нині, перед трьома годинами. Нас турбувало це, що ви ще не надїхали. Ми були між молотом і ковалом. Нам треба було рушити проти погоні, яка йшла відбивати табун і треба було виїхати вам назустріч, бо, як ми гадали, й вам потрібна підмога проти курдів. На балачку з беєм не багато було часу. Отже я коротко розказав йому, в чім діло. Він поділив усіх вояків на дві половини. Одну половину повів проти погоні, що пішла за нами. Це по

тім боці гірського хребта. Другу половину зі мною вислав вам назустріч. Моя ватага, то передня сторожа. За нами йде решта. Як ми приїдемо з вами, заки бей вернеться, то я маю завести всіх вас до його палати.

— Чи ти не питав його про того молодця... увязненого за шпигунство? — спитав Сивенький, бачучи, що о. Климентій нетерпеливо обгризає нігті своїх пальців.

— Не було коли багато балакати, бо зараз по розмові з беєм, не зіскакуючи з коня, я з відданою мені ватагою пустився вам назустріч. Я лише кількома словами згадав йому про це, зрештою не розказуючи йому, в чім діло, бо не було часу. Бей знає, що той узязнений ще живе і в якій він тюрмі.

— Чи ваш син, панотче, був назначений? — спитав Шамай Климентія.

— ...На чолі над лівим оком має невеликий шрам... від черкеської шаблі.

— І той вязень має такий шрам. Над лівим оком... Навкіс згори вниз уліво.

Старий зсунувся з коня на коліна, подякувати Всевишньому за те, що навів його на слід пропалого сина.

Сивенький вислав Нумана по Мортонна й товариство-пустилося даліше під проводом Шамай до Асахаду.

НА СЛІДІ ПРОПАЛОГО

Асахад, найбільший аул татарської орди Ор-бея, був від кількох років над рікою Арас, в половині дороги з Ерзеруму до границі Карсу, турецької провінції на Кавказі. В середині аулу на горбі стояв сарай, цебто палата бея, по-нашому князя, цеї великої орди. Ця палата не дуже подобала на палату, ще й княжу, бо була побудована не з тривкого матеріялу. Орда Ор-бея була народом скитальців, що живучи головно з випасу худоби, не сиділа постійно на однім місці. Як тільки почула, що десь є вільне місце з ліпшими пасовищами, покидала свій аул і переносилася туди. Отже триваліших домів не виплачувалося будувати. Всежтаки хату бея називали сараєм, бо в ній жив князь орди.

В селямліку, цебто в гостинній сараю, сиділо на подушках і коврах, попиваючи каву і курячи люльки, товариство зложене з шести осіб одягнених зтурецька. То був Сивенький і товариші. Окрім них був там ще один татарин з асахадської орди, Шамай. Вони дожидали бея, що вже вертав із походу проти курдів. Коли на вулиці зчинився гамір, Шамай вибіг з хати і по хвилині ввійшов знову з високим татариним. — Сивенький і товариші підвелися. То був Ор-бей.

— То ти Юсуф-паша? — спитав татарин, приступаючи до Сивенького. — Я вже багато

знаю про тебе. Шамай розказав мені. Ти бачився в моїм приятелем Місахом? Маєш від нього письмо?

Сивенький подав Ор-бееві письмо.

— Сідайте — сказав бей, сідаючи сам. — Вибачайте, що такі зараз прочитаю письмо, бо я дуже цікавий, як стоять його діла. На добавок у тім письмі напевно буде щось також про вас.

Товариство розсілося назад на подушках і коврах, бей почав читати. Прочитавши, звернувся до Сивенького.

— Спасаячи Місаха, ти зробив велику прислугу не лише йому, але й мені і моїй орді. Ти прислужився цілій Ерзерумщині.

— Яким способом? — спитав Сивенький.

— Таким, що поміг Місахові пробратися до ангорського валі. Той валі був щирим другом Місахового батька. Він чесна і справедлива душа. Любимець султана. Місах розкаже йому все, що знає про нашого валі і про його злого духа, нашого макреджа. Той макредж, голова судового трибуналу, ще чорніша душа. Він головний винувник усіх тих кривд, які діються підданим султана в наших вілаєті. То ненаситний звір. На кожного, на цілі аули й на цілі племена вигадує якісь провини, якісь злочини. Хто не дасть окуп, той іде під суд і пропав. Тепер як Місах в Ангорі, про все те буде знати „анадолі казіаскері“, цебто найстарший суддя Малої Азії. І султан буде знати.

Мортон, що з усього того не розумів ні слова, нетерпеливо вертівся на своїй подушці. Нарешті не видержав і перебив розмову, звертаючися до Сивенького.

— Чи ви вже сказали йому про коня? Продасть?

— Мій товариш, Мортон-бей з Лондону, хотівби купити білого арабського коня... Але такого білого як крила ангела. — промовив Сивенький до Ор-бея. — Він може заплатити, бо в нього гроші... сміття.

Очі татарина заіскрилися. Вдарив рукою по шаблі і схопився на ноги.

— Білого коня?! — крикнув — білого коня ніхто не продасть, хоч би їх мав десять. Зрештою такого коня тепер у наших сторонах нема. Був у мене. Я хотів його дарувати султанові, щоб при тій нагоді пожалуватися на його заступника, що руйнує нас. Але коли той кінь був у дорозі до Ангори, впав у руки курдів, поплечників валі. Шамай вже розказав тобі, як це сталося. Завтра-позавтра піду на тих курдів з цілою моєю ордою. Як не знайду в них мого коня, то виріжу цілий аул тих конокрадів! Гадаю, що ти з твоїми товаришами підеш зі мною. І ти маєш якісь порахунки з тими курдами.

— З тобою не піду...

— Що?! — крикнув бей, визвірившись на Сивенького. — Чи ти мій ворог, чи такий трус?

— Дай договори́ти...

— Не договори́ю, бо не хочу нічого чути. Забирайся з моєї хати! Як зараз не вступи́шся, вижену нагаями... Шамай! Іди по людей, що вигнали б цих влізливців. Гнати їх аж поза межі наших пасовищ!

Шамай скочив між Сивенького і бея, що вже вихопив шаблю з піхви.

— Бею! — промовив — ти кажеш вигнати їх, бо ти не дав йому договори́ти. Твої гості не

підуть до курдів відбивати коня, бо і ти не підеш...

— Не піду? Зараз іду!

— Не підеш, бо кінь вже тут, у твоїй стайні. Ті твої гості, яких ти кажеш вигнати, відбили коня й привели сюди.

— Що ти плетеш?! — крикнув бей, позираючи блудним зором то на Шамаю, то на Сивенького.

— Кінь у твоїй стайні — потвердив Сивенький.

Бей як не стрибне поміж своїх гостей, так що Мортон аж впав на землю, та й з хати, та й до стайні. Гості і Шамай вийшли повагом за ним. Бей вивів коня із стайні і голубив його. Це тривало добру хвилину. Коли вже налюбався конем, бей з трівожно-покірним лицем приступив до Сивенького.

— Я тяжко обидив, оскорбив тебе — промовив. — Ти тепер мій ворог?

— Я цілком не обидився, — відповів Сивенький. — Я чоловік бувалий. Знаю різні народи, знаю їх звичаї. Я знаю, яка це в вас обидя, коли ваш гість не є ворогом ваших ворогів і у вашій потребі не хоче важити власним життям.

— Чи цей біснுவатий татарин тому сказився, що я хочу купити його коня? — спитав Мортон, що не розумів розмови Сивенького з беєм, отже й не знав, чого бей впав у таку лють.

— Я ще не сказав йому, що ви хочете купити саме його коня. Скажу, аж до решти потахне його збентеження.

— Як ти дістав того коня? — запитав бей.

— Багато розказувати. Вернімось до хати.

Всі вернулись до селямліку й посідали. Служба принесла свіжої кави і наново понапихала люльки. Сивенький розказав, яким то способом Мортон викрав з аулу курдів коня і як привів його аж сюди. Тепер він хоче цього коня купити.

Бей здригнувся і глянув на Мортон. Довго приглядався йому.

— Чи той англієць божевільний? — запитав Сивенького.

— Чи лише божевільні купують такі коні? Він купив би й два й більше, якби такі були тут на продаж. Я вже тобі казав, що в нього гроші те саме, що в мене, або в тебе, сміття.

— Не тому, думаю, божевільний, що купує такого коня, але, що купує цього коня.

— Кінь має яку хибу?

— Для мене має ту хибу, що він був мій, що його відіймили від мене курди, від курдів відіймив англієць. Він хіба божевільний, як купує свою річ, та як хоче заплатити мені за свого власного коня. Якби я мав грошей стільки, скільки той кінь варт, то відкупив би від нього коня назад.

— Тепер уже розумію тебе, — сказав Сивенький, сміючися.

— Бей не продасть вам коня, — звернувся Сивенький до Мортон, — бо каже, що то ваш кінь.

— Мій? Від коли і яким способом?

— Ви вкрали його курдам, отже він ваш... поки хто інший не вкраде його вам.

— Я не конокрад. Ще як би був не найшовся законний пан коня, то я був би задержав собі, бо не годиться вкраденої річі лишати в по-

сіданню злодія, ані випустити в степ, щоб зди-
чів, або вовки його зіли. Коли ж найшовся за-
конний власник украденої речі, то треба її від-
дати йому.

— Так водиться в вас, в Англії. Тут інший
край, інший звичай. Бей коня не прийме від
вас, як хочете його віддати. Прийняв би, як би
ви продали йому, або дарували. Але в нього
мабуть грошей нема стільки, скільки такий кінь
коштує.

— То я коня дарую йому, але з тим, що
він мені його продасть.

— З цього не буде нічого. Як ви коня да-
руєте йому, як кінь вже буде його, то він не
продасть його за ніякі гроші. Зрештою, як ви
не думаете лишитися в цих сторонах, але хо-
чете вернутися до Англії, то я не радив би вам
скуповувати такі коні. В Англії такий кінь згине
найдалі до року.

— Погано!... То скажіть бееві, що я того
коня дарую йому.

Бей зразу не вірив, але коли Сивенький
покаявся, що англієць не жартує, ущасливлений
заявив, що до розпорядимости своїх гостей дає
все, що має; якби треба було, то й своє життя.

— Нам нічого не треба, — відповів Си-
венький, — окрім помочі в однім ділі. Мому най-
старшому товаришеві, панотцеві Климентієві
пропав син, ти бачив його.

Бей вдивився в старого Крися.

— Я... я справді бачив такого, що подіб-
ний до твого старого товариша... Такого, що
міг би бути його сином. Але... Той, кого я маю
на думці... московський шпiон.

— Впевняю тебе, що він ані шпiон, ані на-

віть москаль, хоч жив під московським царем. Він такий запорожець, як і я. І москалів любить таксамо, як я. Де ти бачив того, як кажеш, шпіона?

— В моїм аулі, як його вели з Ерзеруму.

— Знаєш, куди завели і чи живий?

— Не скажу. Я й не питаю, куди його ведуть. Знаючи добре мого валі, міркую, що він держить в'язня на те, щоб дістати окуп. Як в'язень ще живий, то він безпечно ще в руках валі... в якійсь глухій закутині, щоб вість про в'язня не зайшла до Стамбулу. Як би в Стамбулі знали, що в Ерзерумі в'язнять московського шпіона, то зажадали б звіту про нього й валі не міг би торгувати ним на свою користь, не міг би взяти окуп.

— Не міг би ти перевідати, куди мого сина завели? — запитав отець Климентій.

— В сусіднім аулі є чоловік, що вів арнавтів*) валі з в'язнем. Він буде знати бодай перший постій. Решту мусите самі відпитати і по нитці зайти до клубка. Я зараз вишлю гінця по цього чоловіка. Завтра досвіта буде вже тут і розкаже вам, що знає... Або ні. Ніхто не повинен знати, що ви йдете визволяти в'язня, що між вами і нами є щось спільне. Я сам поговорю з тим чоловіком, і все те, що він мені скаже, переповім вам... Ви здорові і я втомлений. Пора спочити. Я відійду. Служба заведе вас до ваших кімнат.

На другий день Ор-бей попросив до себе самого Сивенького.

— Мій гонець вже вернувся, — промовив. —

*) вояків.

Із собою привів провідника арнавтів, що відводили сина твого товариша. Вже знаю, куди його завели. Я закликав тебе, щоб побалакати з тобою про в'язня в неприязності його батька. Я хочу знати, чи той в'язень справді не шпiон, та ще й московський. Я готов у всiм дати вам всяку поміч, з винятком такої, якою я запропастив би мою душу. Шпiонові невірних проти вірних я не поможу, бо прогнівав би Аллаха і його пророка.

— Не знаю, як ти оціниш наміри в'язня... Чи назвеш це шпiонством...

— Чого він сюди прийшов?

— Він прийшов сюди того, чого й я.

— Ви оба були в змові?

— Ні. Ми один про одного не знали. Давніше, заки я зійшовся з його батьком, я й не чув нічого про нього, ні він про мене... Послухай. Про запорожців на Дніпрі ти мабуть чув?

— Чув. Знаю, що їх землі загарбав московський цар, та що завзятіші з них втікли за Дунай і за дозволом султана поселилися там. Знаю й це, що вони вже розбрилися по цілiм світі, та що головна їх сила тепер сидить по тім боці Кавказу.

— Що ти зробив би, якби довідався, що десь у глибині чужого краю живе частина твоєї орди? Якби довідався, що той аул оточений іншою вірою, що живе в нужді? Що там твої приятелі, свояки?

— Я не спочив би, поки не вивів би їх відти і не привів сюди.

— Як так, то що повинні зробити запорожці на Кубані, довідавшись, що в Ангорщині

є аул запорожців? Що вони живуть в нужді посеред моря іншої віри?

— Повинні б зробити це, що я зробив би, як би довідався, що частину моєї орди недоля загнала в московську землю.

— Отже ми згодні. Я роблю це, що ти зробив би. Я примандрував до Ангори, щоб найти аул запорожців і перекинути його на Кавказ. Син Климентія, не знаючи того, що вже я взявся за це діло, також пустився сюди, не як московський шпiон, але щоб своїх братів знайти і перетягнути їх на Кубань.

— Не диво, що його взяли за шпiона. Тепер бачу, що він не шпiон, отже моя совість дозволить допомогти вам. Його завели до кріпості Бурді на самій границі нашого вілаєту. Як не вмер, то до нині сидить там. Дам вам провідника, що заведе вас манівцями під саму кріпость. Одначе сумніваюся, чи здужаєте вихопити його відти. Валі висилає туди найнебезпечніших в'язнів. Пильнують їх дуже строго.

— Провідника не потребую, бо до Бурді поїдемо явно. А там поміркую, як взятися за діло. Не сумніваюся, що хлопця увільнимо. Як не підступом, то силою. Як не силою, то грішми.

— Грішми буде найлегше. Але чи маєш їх так багато? Мутеселім, командант кріпості, ненаситний. Лупить гроші, де лиш може, законно й розбоєм, бо сам потребує багато і мусить валі платити великий чинш.

— Чинш? За що?

— За те, що валі держить його на становищі команданта.

— Я гадав, що Мутеселім слуга султана, а не орудар маєтку валі.

— Султан далеко, а валі і його спільник Макредж сидять на карку. Той Мутеселім не лиш ласий на гріш, але й великий скупиндрия. Він знає, що в кожній хвилині може втратити своє становище, отже складає гроші, живучи сам у крайній нужді. Це нужденне життя потрібне йому також на те, щоб валі гадав, що він усе те, що злупить, відсилає до Ерзеруму.

— Як не буде можна видобути в'язня підступом, то підкупимо Мутеселіма. Мій товариш з Лондону має гроші.

— Саме про того англійця я хотів тобі де-що сказати. Він по-турецьки не говорить, отже в Бурді нехай взагалі нічого не говорить. Там нехай буде німаком.

— Нащо ця комедія?

— Щоб Мутеселім і взагалі люди в Бурді гадали, що всі ви турки. Ніхто не повинен знати, що ви запорожці, що Мортон не турок.

— Ти знаєш Бурді? Є там яка гостинниця?

— Гостинниця є жидівська... Але, чи не ліпше було б тобі закватуватися у команданта гарнізону Селіма? У нього простора хата. Як закватуєтеся в його хаті, то ніхто вас не буде підозрівати, що ви приїхали викрасти в'язня. Його хата припирає до в'язниці. Між хатою і в'язницею занедбаний сад, куди ніхто не заглядає.

— Побачу, як вже буду на місці.

— Яким способом ти загадав перевести твоїх запорожців з-під Ангори на Кавказ? Це не буде легко, бо сумніваюся, чи вони дістануть на це дозвіл.

— Ще сам не знаю. Вони не під самою Ангорою. Вони під межею твого вілаєту.

— Я великий довжник твій і твоїх товаришів. Ти спас Місаха, уможливив йому зустріч з ангорським валі, отже не сумніваюся, що ми раз вже спекаємося ерзерумського душмана. Твій товариш з Лондону відікрив мого коня і дарував мені. Я хочу допомогти вам і поможу. Аул твоїх запорожців треба буде перекинути до Ерзерумщини. На це не тяжко буде дістати дозвіл. Коли вони вже будуть в нашій вілаєті, ще легше буде поселити їх десь у цих сторонах, близько Кавказу. Тут ніхто не буде ними журитися. Окрім Карсу, увесь Кавказ уже в московських руках. Запорожці будуть могли поодинокі, чи гуртками прокрадатися на Кавказ. Як буде нагода, то й цілий аул нараз щезне. Ніхто й не запитає, де вони поділися. Я їм поможу, але так, щоб вони й самі не догадалися, відки поміч.

— То ми можемо вже нині вирушити в дальшу дорогу?

— Нині ще не поїдете. А як би поїхали, то будете мусіти пару днів просидіти над Араном. Бурді по тім боці ріки. Були дощі, отже вода дуже велика. Мостів нема. Треба буде ждати, аж вода спаде й можна буде на той бік перебраться бродом. Проте вже посидьте кілька днів у мене. Вода спаде, тоді поїдете.

Товариство сиділо в Асахаді цілі два тижні, бо ніяк не можна було перейти на другий бік ріки. Хоч отець Климентій дуже нетерпеливився, бо хотів якнайскорше дізнатися щось про долю свого сина. Сивенький і товариші не жалували, що негода прикувала їх до місця. Саме по двох тижнях, коли вже стали виряджатися в дальшу дорогу, прийшов з Ангори від

Місах гінець. Привіз вістку, що в Ангорі анатольський казі аскері, та що він їде до Ерзеруму. Місах переказував гінцем, що ерзерумський валі й ерзерумський макредж мабуть будуть увязнені й відіслані до Стамбулу.

— Коли так, то Місах вернеться до своєї орди й буде її беєм, — сказав урадуваний Орбей до Сивенького. — Гонець буде відпочивати в мене два-три дні й вернеться до Ангори. Може маєш переказати що до Місах. Втішиться, коли довідається, що ти щасливо доїхав аж до мене.

— Може б йому написати, щоб він, вертаючись до дому, поступив до аулу запорожців й переказав їм від мене, щоб переселилися сюди?

— Писати небезпечно. Розкажи йому, в чім діло, він переповість Місахові устно. Не виключене, що Місах дістане від ангорського валі дозвіл на перенесення. Тоді це сталося б без великого клопоту й без небезпеки. Коли вони вже будуть тут, під кавказькою межею, то вистане вістка від тебе, що кубанці приймуть їх. Тоді лише скок через межу і вони будуть в області зайнятій московським військом... може й самими кубанцями.

В ТУРЕЦЬКІЙ КРІПОСТІ

Коли гонець відїхав, ціле товариство вирушило до Бурди. В Адані лишився тільки Нуман. Щоб у Бурді вважали їх за турків, Мортон зобов'язався в приязності чужих не говорити. Він наче б дав обіт, що поки не відвідає гробу пророка, буде німаком. Подорож тривала цілий тиждень, бо зараз по їх відїзді знову настала злива і годі було ріку перейти. Мусіли коло броду вижидати догідної хвилини. Нарешті виїхавши з лісу, побачили на скалистім узгір'ю якісь руїни. То була кріпость Бурда.

— Цей найбільший і найліпше удержаний будинок буде мабуть тюрмою, де сидить попович, — промовив Мортон, очевидно по-англійськи.

— Ви вже забули, що ви німий? — пригадав йому Сивенький.

— Коло нас нема нікого чужого.

— Але в кожній хвилині може з'явитися... вискочити з заваленої хати... Ось уже біжать до нас арнакти. Тут твердиня, отже вони мабуть будуть питати нас, хто ми.

Збіглося яких п'ятнадцять вояків. Вони окружили мандрівників і не пускали далше.

— Хто ви? — питали. — Покажіть документи!

— Хто з вас письменний? — Сивенький запитав, витягаючи з-за пояса якусь грамоту.

На це питання не дістав ніякої відповіді.

— Заведіть нас до вашого отамана. Йому розкажемо, хто ми! — промовив Сивенький гостро.

Окружене озброєними арнавами, товариство підїхало до великого будинку, про який згадав Мортон. То була касарня арнавів і в'язниця. Перед будинком стояв високий турецький старшина.

— То може ти командант гарнізону цієї твердині? — запитав Сивенький, поклонившись.

— Я! Хто ви, звідки, куди й чого?

— Я Юсуф-паша, це мої товариші. Ось мій паспорт із Стамбулу.

— Сивенький подав грамоту. Старшина прочитав і низько поклонився.

— Ти мір-і-ліно? Паша з одним хвостом? Вибач, ефенді, що мої арнави обскочили вас, як звичайних волокитів. Вони така дич... Лише сором роблять мені.

— Хіба ж я не знаю, які арнави? Чи я їх не мав під своєю командою?

— Вступігсья мені з очей! — крикнув старшина до арнавів. Вдруге краще приглядайтеся, хто приїхав.

— Ви лише в переїзді, чи задержитесь в Бурді? — звернувся до Сивенького. — Може будете ночувати в гостинниці?

— Ми гадаємо задержатися тут тиждень або й довше, — відповів Сивенький. — Сюди мають приїхати купці з Ардагану. Будемо дожидати їх. Я чув, що гостинниці тут дуже брудні. Ми воліли б найняти цілий дім, як би був такий.

-- Гм... Цілий дім? Такий, де крім вас більше

ніхто не мешкав би? Ні сам господар? Такої хати тут не знайдете.

— Господар мігби мешкати, але ніхто більше. Тільки господар з родиною.

— Такий дім є. По цій касарні і сараю Мутеселіма, найкращий дім в Бурді.

— Далеко відси?

— В Бурді ніякий дім не є далеко відси. Той дім, про який говорю, найближчий.

— Ця касарня?... Чи може в'язниця? — спитав Сивенький, гадаючи, що командант арнавітів загадав ціле товариство ув'язнити.

— Не касарня. Сусідній дім. Той, від касарні відділений садом.

— Чия то хата?

— Селім-аги.

— Кілько там вільних кімнат, а є стайня для коней?

— Є чотири вільні кімнати з вікнами в сад. І стайня є.

— То добре. Але мене до цієї хати не тягне. Зблизько касарня й в'язниця. Крики арнавітів і арештантів, то не спів солов'я.

— Не буде крику. Господар цієї хати, то я. Я командант арнавітів, пан життя і смерті арештантів. Накажу їм бути тихо. Говорити й дихати заголосно забороню.

— Коли так, то ходім оглянути хату.

В сінях на землі сиділа стара баба з дошкою на колінах. Різала цибулю.

— Мерсіно! — Промовив Селім до неї весело. — Цей ефенді Юсуф-паша винайняв на цілий тиждень для себе чотири вільні кімнати в нашій хаті.

Коли баба почула „паша“, скопилася і стала Сивенькому пильно приглядатися.

— Він справді щонайменше міріліно — замітила. — Вже заплатив? Кілько?

— Ще не заплатив, бо ще не бачив, які ці кімнати. Ще не знає, чи буде з них удоволений. Як лишиться в нас, то за тиждень заплатить п'ять п'ястрів. Зараз тобі дам... Всі п'ять. Ти знаєш, що я всі гроші зараз передаю тобі.

Селім-ага заправив десять п'ястрів і Сивенький згодився заплатити стільки. Коли ж Селім тепер перед бабою затаїв половину комірнього, Сивенький догадався, що той командант арнаутів сам під командою Мерсіни і мусить віддавати їй усі свої гроші. Щоб мати якийсь гріш на свої власні потреби, про які очевидно Мерсіна не сміла знати, він затаїв перед нею половину комірнього. Сивенький скинув на нього оком на знак, що зрозумів його.

— П'ять п'ястрів?! — скричала Мерсіна. — П'ять п'ястрів за чотири кімнати і за сім днів?

— Вони сказали, що дадуть п'ять, бо ще не знали, яка то хата — вибачався Селім-ага. — Оглянувши, може дадуть більше. Не забувай, що такі пани, окрім плати, дають бакшиш.

— Даете бакшиш? — запитала баба Мортонна.

Мортон покрутив головою і показав на Сивенького, щоб із ним розмовилася.

— Він німий? — запитала. — Я ще не бачила німого купця.

— То дуже побожний чоловік — відповів Сивенький. — Поклявся не говорити, поки не побачить гробу пророка.

— О, то побожний паломник? Я такої штуки

не втяла б, щоб так довго держати язик за зубами.

— Так. Він дуже побожний, язик держить за зубами і коли не їсть, у нього рот усе зачинений. Але за те він не держить руки в кишені. Витягає її дуже часто... незачинену. Як йому сподобається твоя хата, то зараз дасть тобі, крім комірного ще й бакшиш, ще п'ять п'ястрів.

— Ефенді! — крикнула. — Твої слова пахнуть рожею і гвоздиком; твої уста розумніші й мудріші, як писок того Селіма-аги, що не сказав тобі зараз, що його панею і панею цієї хати є Мерсіна; твоя рука... як рука Аллаха, що роздає всяке добро і бакшиш. Оглянь хату. Побачиш, що Селім-ага дуже дурний, коли заправив лише п'ять п'ястрів і в твоєму імені прирік мені з кишені того побожного такий малий бакшиш. Ти будеш розумніший.

Пішли на обзирини. Чотири кімнати з вікнами на садок були порожні, але чисті. Сивенький узав усі чотири. По одній для себе, Мортон а отця Климентія, четверту для Ковтюків. Вийшли до саду. Був дуже занедбаний. Кілька дерев і бурян. До саду припирала касарня, саме її вязничний бік. Це було дуже корисне для цілі, для якої товариство Сивенького сюди приїхало. Щоб відвернути від себе всяке підозріння, Сивенький зовсім не показував одушевлення садом.

— Правда, гарний сад — промовив Селім. — Ви могли б цілими днями сидіти тут у холоді дерев, серед найрізніших запахів різних цвітів... за дурних десять п'ястрів... Мерсіні скажу, що за п'ять і за малий бакшиш для неї.

— Десять пястрів і бакшиш для Мерсіні?
— спитав Сивенький.

— Це не багато.

— Булоби не багато, якби не те, що тут вікна в'язниці. Тут... хіба наші коні могли б стояти.

— Очевидно, що могли б, бо й іншого приміщення для них не маю, стайня завалена.

— Як обіцяєш мені, що в'язні не будуть непокоїти нас своїм криком, то візьму сад... для коней. Дам, як жадаєш, десять пястрів. Хата й сад, разом двадцять пястрів.

Сивенький сягнув за пояс по гроші, але Мортон випередив його. Вихопив з-за пояса гаманець, відчислив тридцять пястрів і мовчки передав їх Селімові.

— Двадцять маєш за хату й сад — промовив Сивенький, — а десять бакшиш. Ще я додам тобі від себе п'ять. Разом маєш тридцять п'ять за перший тиждень. Мерсіна також дістане бакшиш.

Селім не вірив своїм очам. Довго держав гроші на своїй долоні й поглядав на них. Аж по хвилині відрахував двадцять п'ять і всунув їх за халяву. З десятима побіг до Мерсіні і передав їй.

— Маєш п'ять пястрів за хату, п'ять за сад. Це ще не всьо. Ще й бакшиш дістанеш.

Товариство вернулось до хати. В сінях Мерсіна мішала в казані щось жаче юшку, наче рідке тісто.

— Це для тебе — промовив Сивенький, даючи їй десять пястрів.

— Ще раз так, як за хату! — скрикнула врадувана. — Ефенді! Такому, що дає подвійно,

Аллах віддасть стократно. Аллах твій великий довжник... такий, що довги совісно сплачує. Наша хата принесе тобі велике щастя. І я ваш довжник. Моя голова в тім, щоб вам усім було в моїй хаті так добре, як праведникам за пазухою Авраама. Відпочинь у кімнаті Селіма.

Пішли за Селімом до його кімнати. Кімната була простора, але порожня. Лиш під одною стіною був розстелений старий килим. На стіні висіла зброя.

За хвилину Мерсіна принесла трохи кави й почала наливати її гостям у... черепки з яєць.

— Правда, що мій Селім практична голова — промовила Мерсіна. — Наші чарки витовклися, отже він і його гості пють з чарок, які нічого не коштують, бо їх несуть курки.

Гості випили, а Селім узяв шкаралуші з рук гостей та обережно поклав назад у кут.

— Правда, що мій винахід практичний? — запитав, звернений до гостей. — На ліпші чарки моєї плати не стане. Місячно належиться мені триста тридцять п'ястрів. Але вони до мене не доходять. Я тут сиджу з моїми альбанцями одинадцять місяців і одинадцять місяців жду на мою платню. І альбанці ще нічого не дістали. Мутеселім все каже мені, що гроші ще не прийшли з Ерзеруму, що й він, хоч довше сидить тут як я, ще не дістав ніякої плати.

— З чого-ж ти живеш? З чого живе мутеселім?

— Все, чого нам треба, беремо на борг.

— Люди не бунтуються?

— Бунтуються? А від чого мої арнавти?...

Хоч незабаром і арнавти не допоможуть. Заможніші вже геть усі вивтікали відси. Бідаки неба-

гато можуть боргувати. І силою не візьмеш від них, бо що мають, то ховають перед нами, як перед злодіями.

— Чи в Бурді можна купити кілька килимів і якої посуду? Ти даєш нам порожні кімнати. Нема на чім сісти, на чім спати.

— Покажу тобі крами, але не піду з тобою, бо купці не показали б тобі нічого. Вони потерпали б, що я схочу ті речі взяти собі на борг і сказали б, що не мають ніякого товару.

— Я сам піду до міста і найду тих купців.

— То добре.

— Я піду до мутеселіма і скажу йому, яких маю гостей. Бурда кріпость, отже мутеселім мусить знати, хто сюди приїхав і лишається тут якийсь час. Що сказати йому, якби хотів запросити тебе до себе?

— Скажи йому, що я хочу бути в нього. Запитай, чи прийме мене.

— Він кожного прийме, і кожний, що в Бурді задержиться на пару днів, повинен у своїм власнім інтересі відвідати його. Але...

— Що... але? Він не кожного прийме ласкаво?

— Він прийме кожного, але й він не дістає своєї платні. Як не буде у нього яких купців ^{чи} дарунками, то наїсться сорому, бо не буде ^{чи} могли гідно прийняти такого гостя, як мір-і-ліно.

— Якось то буде. Йди до нього і зголо-си нас.

Селім-ага відійшов. Мерсіна пішла даліше мішати брагу в казані.

— Чи вже можу говорити? — спитав Мортон. — Думаю, що лишаємося тут...

— Лишаємося — відповів Сивенький. — Я піду до міста купити кілька килимів, щоб було на чім спати. Також куплю трохи посуду і яких харчів.

— Купіть — сказав Мортон. — Я за все плачу, маю гроші. Піду з вами.

— Але не забудьте, що ви не говорите.

— Не буду. Ви купуйте, я плачу.

— І я піду, — обізвався о. Климентій.

— Добре, що Селім не побачив, що ви подібні до його в'язня. Він так був зайнятий торгом зі мною, що й не мав часу приглядатися вам. Хочете, щоб хто інший доміркувався, що в'язень ваш син? Добре було б, щоб ви зараз пішли до вашої кімнати та взагалі нікому не показувалися. І Селімові теж.

— Ви добре радиге. Піду до своєї кімнати і буду сидіти, як в'язень, не переступаючи порога.

Сивенький і Мортон вийшли. В сінях Мерсіна пильно колотила брагу.

— Це що таке? — запитав Сивенький.

— Юшка для в'язнів — відповіла. — Я їх кухарка.

— З чого та юшка?

— З муки й води.

— Ця мука якась дуже темна.

— Добре, що не чорна. Хто таким драбугам давав би ліпшу! У світицях арештантів так мало світла, що вони й не бачать, біла юшка чи чорна.

— Але може їх язик чує, смачна чи ні.

— Смачна? Чи їх для смачного привели сюди? Як їм не смакує, нехай не їдять! Вони мають право мати свій власний харч. Як хто

з них або за них дасть мені гроші на харч, то дістане від мене ліпший.

— Може хто будь дати їм на ліпший харч?

— Очевидно. Але в мої руки. До їх рук не вільно нічого давати, бо підкупили б темничника і втікли б.

— Темничника так легко підкупити?

— Як кожного, про кого султан чи валі забув так, що бідака мусить жити лише з хабарів і бакшиша.

— Чи ті світлиці твоїх в'язнів можна бачити?

— Можна, як темничник дістане доброго бакшиша. Тебе впустять без бакшиша, бо я йому скажу, що ти паша, який приїхав оглянути в'язницю...

— Я може скористаю з твоєї доброти, але аж вернуся з міста.

— Отже я не занесу їм тепер тої юшки, бо хочу, щоб ти таки ще нині пішов зі мною на ті оглядини. Це може бути тільки тоді, як я в'язням даю полуденок.

— Не хочу, щоб вони для моєї химери так довго ждали на свій полуденок. Занеси їм, як щоднини. Як прийдеш від них, купи в місті готового хліба, дактилів і кави. Коли я вернусь з міста, підемо до в'язниці. Занесемо їм хліб, дактилі й каву. Ось маєш гроші на купно.

Сивенький дав їй пригорщу грошей, вийшов на вулицю з Муртоном. Перед хатою стояв Ковтюк з кіньми.

— Я наймив цю хату — промовив Сивенький до них. — Коні заведіть у сад. Нехай Василь лишиться з кіньми, Юрко піде з нами.

По хвилині Юрко вийшов і всі три пішли

на базар. Скоро найшли й купили все те, що їм було потрібне.

— Я напився б доброго вина — промовив Мортон, коли вийшли з останньої крамниці і вже ніхто не міг його почути.

— Гадаєте, що я ні? — відповів Сивенький, сміючися. — І наші товариші не від того. Але ми турки. Туркам не вільно пити вина. Хіба б зайти до якогось жида, де й турки купують заборонений напій потайно. Ходім до цієї каварні.

Сивенький не помилився. Дістали вино, ще й несогірше.

— Чи ваш мутеселім пє вино? — запитав Сивенький.

— Не скажу.

— Шкода. Я хотів для нього купити кілька пляшок. Як ви не знаєте, то мабуть не пє. Якби пив, то купував би в вас. Бувайте здорові.

Склепар нахилився до вуха Сивенького.

— Тепер не пє, бо не має защо. Я на кредит не даю. Як присилає до мене по вино, то кажу, що вже не маю. Ховаю так, щоб його посіпаки не найшли і не забрали силоміць.

— Селім-ага пє?

— Як хто почаствує.

Сивенький ще взяв кілька пляшок.

Василь дістав наказ занести всі куплені речі до хати. Сивенький з Мортонем пустився оглядати містечко. Воно було колись доброю, хоч малою кріпостю. Тепер мури в кількох місцях розсипалися. Також розсипалася більша частина домів у місті. Оглянувши всі прірви в мурах, вернулись додому. Там уже дожидав їх Селім.

— Ефенді! я вже довго жду на тебе. Маю наказ привести вас до мутеселіма. Але... Ефенді, маю тобі сказати правду?

— Очевидно.

— Мутеселім не дуже втішився вістю, що ти хочеш відвідати його. Він дістає, окрім палати на мешкання, шість тисяч пястрів. Він дістає ту плату таксамо, як я. Від коли є командантом цієї кріпості, не дістає ні пєстра. Чи він має тішитися, як до нього йдуть такі достойники як ти й твої товариші? Чим він прийме вас?

— Я йду до нього на розмову, не на те, щоб їсти й пити.

— Всежтаки йому не личить на сухо приймати вас. Отже він позвав до себе жидів, щоб від них позичити п'ятсот пєстрів. Жиди лиш здвинули раменами, бо все те, що вони колись мали, вже давніше помандрувало до палати мутеселіма. Тепер він дістає лиш одного барана...

— На кредит?

— Очевидно. Але того замало. Одною бараниною не погостить вас... Бачите, який я клопіт маю через вас?... Клопіт і втрату.

— Чому це твій клопіт і що ти тратиш, як мутеселім просить нас до себе?

— Бо тих п'ятсот пєстрів, які йому потрібні, щоб погостити тебе, я мушу вистарати... Видобути хочби з-під землі. Пару пєстрів я дістає від тебе за хату. Цього, що взяла Мерсіна, не рахую, бо з неї скорше душу видер би, як одного пєстра.

Мортон був у своїй кімнаті. Сивенький попросив Селіма заждати хвилинку і пішов до Мортоня.

— Чи ви хотіли б бути у мутеселіма ?
— Очевидно. Бути в Римі і не бачити папи !
— Коли ж бо ви не лиш не смієте нічого балакати, але й я не смію бути вашим драгоманом, бо зараз виявилось б, що ви не турок.

— Пусте ! Хочу бачити, як такий звір виглядає, які тут звичаї. Балачку переповісте мені, як вернемось додому. Піду до нього, хочби не запросив мене.

— Коли ж бо той меч султана в цій кріпості не має чим прийняти нас, бо або султан не платить, або його платню валі задержує для себе. Через нас наш господар у великій біді, бо мутеселім казав йому на кошти нашої гостини принести п'ятсот п'ястрів. Селім не знає, звідки взяти їх.

— Нащо було мучити мене таким довгим вступним словом ! — крикнув Мортон, витягаючи калитку. — Маю гроші. Але п'ятсот п'ястрів соромно давати на кошти прийняття таких людей, як ми. Дайте зо дві тисячі.

— Тисяча буде досить. Решту треба мати в резерві, бо мабуть на тій першій позичці не скінчиться.

Сивенький виймив з калити тисячу п'ястрів, вернувся до Селіма і дав йому.

— Більше як мутеселім жадав ! — крикнув Селім здивований і врадуваний. — Гм... Це рішуче забагато. Тепер дам йому тільки половину, кілька сам жадав. Решту заховую на другий раз.

Селім сховав пів тисячки в халяву, других п'ятсот держав у руці.

— Чи маємо зараз іти з тобою? — запитав Сивенький.

— Ще ні. Мутеселім не має ні кави, ні тютюну. Це ж потрібне зараз, як тільки ввійдете до його гостинної. Насамперед занесу йому гроші. Він зараз купить каву й тютюн. Або я сам куплю по дорозі. Тоді прийду по вас... Я не повинен говорити тобі цього, що чув про тебе від мутеселіма. Але ти мій добродій. Ти щедро заплатив мені за хату і тепер витягнув з великого клопоту. Отже мушу остерегти тебе.

— Мутеселім балакав щось про мене? — спитав Сивенький здивовано. — Що він може про мене знати? Може мені грозить якась небезпека?

— Про тебе він чув лише це, що я йому сказав. Небезпека не грозить тобі ніяка. Я мушу сказати тобі лиш це, що ти для мутеселіма велика загадка, яка його сильно стурбувала. Він не дуже вірить, щоб ти, вислужений міріліно, зійшов на купця. Не дуже вірить, що той твій товариш, що не говорить, і той, що сидить у хаті і нікому не показується, також купець. Мутеселім каже, що таке товариство купців дуже дивне. Він командант кріпості, отже мусять знати, хто ти й твої товариші. Будеш мусяти показати йому свої подорожні папери й пояснити ціль твого приїзду.

— Ти мною не журися, — успокоював Сивенький Селіма. — Мутеселім буде з мене вдоволений і тобі подякує за те, що ти привів до нього такого гостя, як я.

Селім побіг, а Сивенький тимчасом вийшов до Мерсіни.

— Жду на тебе, — сказала вона. — Юшка вязнів готова, кава й дактилі куплені.

— Вибач, але тепер не можу йти з тобою, бо мушу до мутеселіма. Селім зараз прийде по мене.

— До мутеселіма?... Хіба на твій кошт. Він такий скупий, що гостя й люлькою не прийме. Арештанти можуть ждати. Підемо, як вернешся від мутеселіма.

— Не годиться так. Вязень повинен дістати впору це, що йому належиться. Занеси їм їх юшку і передай їм це, що купила за мої гроші. Може завтра піду з тобою.

По хвилині надійшов задиханий Селім. Сивенький і Мортон пішли з ним до сараю. Гостинна, куди завів їх Селім, була доволі простора. Під стіною були розстелені коври з подушками. На середнім сидів довгий, кощавий турок з кантистим лицем і хитрими очима. Він підвівся і рукою показав на коври по лівім і правім боці свого сидження.

— Позволь, мутеселіме, що я грамотами покажу тобі, кого ти запросив до себе, — промовив Сивенький до нього, подаючи йому подорожні грамоти.

— Юсуф-паша, — читав мутеселім. — Селім-ага говорив мені, що ти купець.

— Я покинув військову службу для здоров'я.

— Я не второпаю, як можна, будучи вже пашою, покинути вже військо на те, щоб зійти на купця. Гадаю, що служити султанові, то найпочесніший і найпоплатніший хліб.

— І будучи купцем можна служити султанові. Від купців султан може мати докладніші вісті про те, що діється в закутинах його царства.

Служба принесла каву й напхані люльки.

— Я зараз вгадав, що ти не звичайний купець...

— Що тебе навело на цю гадку?

— Бо я... трохи розумію дипломатію. Ти вислужений паша, один твій товариш не говорить, третій сидить у хаті, взагалі не показується нікому. Чому він не прийшов з тобою до мене?

— Він нездужає.

— Чи то дипломатична недуга? — спитав мутеселім, хитро поглядаючи на Сивенького. — Може й німота твого товариша дипломатична?

— Ти хочеш бути дипломатом? — спитав Сивенький, сміючися.

— Мое питання може було не дипломатичне?

— Очевидно. Якби ти був дипломат, то ти взагалі не питав би, але все те, що тобі треба знати, виміркував би з того, що ми самі говоримо і з того, що ми робимо.

— Якби я не був дипломат, то мене хіба зробили б командантом такої важної граничної кріпості? Я тобі зараз дам доказ, що я багато знаю про тебе і твоїх товаришів, хоч ні тебе ні їх не питав.

— Дай цей доказ.

— Отже твоє товариство побільшиться ще на одного...

Мутеселім урвав, ждучи, яке вражіння зробить його дипломатичний здогад. Сивенький справді глянув здивований на господаря.

— Хіба думаєш про тих купців, яких ми тут дожидаємо:

— Ні. То буде хтось у дуже знищеній оде-

жі, або такий, кого ти хочеш переодягти зту-
рецька.

Здивування й цікавість Сивенького росли.

— Що тебе навело на таку думку?

— Нащо ж ти купив новий одяг, коли ні-
кому з вас непотрібний?

— Чи ще що піддав тобі твій дипломатич-
ний хист?

— Я ще й те знаю, чому ти не привів до
мене твого другого товариша, того старого,
що лишився дома.

— Ну?

— Бо він невірний. Він християнський джаур.
Сивенький затривожився, але не показу-
вав цього.

— Хто тобі сказав? Хто надув тебе? —
запитав.

— Ніхто не сказав. Підшепнув мені мій
дипломатичний хист — відповів мутеселім трі-
юмфальним голосом. — Якби він був вірний,
такий як ти, як той німий і як твоя служба, то
ти не купував би вина. Для когож це вино, яке
ти купив у жида, як не для того твого товари-
ша, що лишився дома? Як він не вино, то він
не вірний, але християнин.

Сивенький розсміявся на ціле горло. Це,
що тепер почув, успокоїло його. Значить муте-
селім окружив його товариство шпіонами.

— Тепер ти дав доказ, що не маєш най-
меншого дипломатичного хисту. Якби ти був
пов'язав це, що підглянули твої шпіони, з тим,
що чув від мене, то ти був би не прийшов до
такого хибного висновку.

— Хібаж вірні пють вино? Пророк забо-
ронив.

-- Чи пророк заборонив медицину?

-- Ні.

— Отже й вино не заборонене, коли його не недужий, щоб подужати. Я тобі казав, що мій другий товариш недужий. Ти провідав, що я купив вино. Якби ти був дипломат, то ти зараз доміркувався б, що це вино не нечистий. пророком заборонений напій, а медицина для недужого. У мого товариша нервова хвороба, недомагання шлунка й обезсилення.

— Точно як у мене. Я мому гекімові (лікареві) зараз накажу всипати двадцять п'ять палок!

— За що?

— Бо він не знає, яка медицина найліпша на нервову хворобу, на недомагання шлунка й обезсилення. Він каже мені пити юшку з павуків. Дам я йому!.. Чи твій товариш уже всю медицину випив? Я чув, що ти купив кілька пляшок.

— Ще не всю. Як дозволиш, то пішлю по пляшку.

— Одна вистане? Я дуже недужий, моя недуга застаріла й занедбана моїм гекімом. Дістане двадцять п'ять!

— Пішлю по дві.

— Дві? Лише дві? На мою тяжку недугу? І Селім-ага недомагає... Ну, ти також, міркую, не дуже здоровий. Твій товариш, що не говорить, не буде хлєптати кави тоді, коли ми заживатимемо медицину.

— Бачу, твій сарай перемінився у шпиталь. До тяжко недужого зійшлися самі недужі. Справді треба багато тої медицини. Селім-аго! Пішли когось до мене по медицину. Зараз на-

пишу і дам тобі писульку до мого товариша, що лишився дома, щоб тобі видав п'ять пляшок.

— На нас четверо лише п'ять? — запитав мутеселім.

— Більше дома нема. Хіба Селім-ага скочить до складу та візьме десять пляшок. Як буду вертатись з сараю, заплачу.

Селім-ага побіг і по хвилині вернувся з десятима пляшками солодкого й тяжкого грецького вина. Мутеселім узяв пляшки під свою опіку, сам наливав. По кожних трьох чарках, які сам випив, доливав товаришам. Сивенький і Мортон були обережні. Не допивали, отже господар і небагато доливав їм. Медицина була сильна. Мутеселім став молоти язиком ні це ні те. Зовсім не дипломатично закинув Сивенькому, що він шпiон великого везира. Що його вислали з Царгороду до Азії, щоб придивився, як урядують слуги султана. Вихиливши ще чарку, випустив її з руки, впав горілиць на килим і захропів.

— Випиймо останню пляшку і ходім до дому, — промовив Селім.

— Як випеш ще одну чарку, також заснеш, — відповів Сивенький. — Як зайдеш тоді до хати? Як тобі мало, то напешся в мене.

— Коли так, то ходім. Але на дорогу випю таки ще одну чарку.

— Про мене.

Селім випив ще одну. Сивенький і Мортон взяли його поміж себе і вивели з сараю.

— Так, так, — бовтав Селім. — Держіться мене кріпко, бо ви забагато зажили тої медицини... Аллах розумний, дуже розумний. Якби не його розум, то з винограду люди робили б чор-

нило і не було б чим лікувати нервові недуги, недомагання шлунка й обезсилення... гик... гик... І в тім проявляється великий розум Аллаха, що заборонив вино, але не заборонив недуги, ні медицину проти недуг... гик... гик... Ефенді, чи ти знаєш, де моя хата? гик... Мушу вас обох якнайскорше завести до хати, бо ваші ноги деревіють... Як ви непевно йдете. Мушу сильніше держати вас.

— Чи ти, Селіме, переглядаєш коли вязницю?

— Щоднини. Це мій обов'язок. Мушу подивитися, чи який вязень не вмер і чи вартові на місці. На доказ, що я був на оглядинах, підписуюся в книзі, що лежить на столі в кімнаті вартових.

— Але нині ти не був там.

— Не був? Гик. То завинила твоя медицина. В книзі нема мого підпису. Буде біда. Як на оглядини прийде мутеселім, то стягне з мене кару. Велику кару, бо п'ятдесят п'ястрів.

— Маєш ключ від вязниці?

— Ключ все в моїй кишені.

— То може б ти тепер пішов на оглядини? Побачиш, чи не вмер хто, підпишешся в контрольній книзі і спасешся від карі.

— Хіба візьму вас з собою. Ви оба п'яні, боюся лишити вас. Гик... гик... Чого ж ти привів мене під мою хату, коли ми йшли до вязниці?

— Це не твоя хата, це вязниця.

Селім став гребти в кишені.

— Ключа нема... Гик... Як він міг пропасти з кишені? Не второпаю.

Мортон держав Селіма, щоб не впав, Си-

венький всунув руку в його кишеню. Витягнув ключ і брама відчинилася. Вартових не було ніяких. Знаючи, що Селім вночі не приходить, вони спали в своїй кімнаті, або сиділи в каварні.

— Де кімната вартових? — спитав Сивенький.

— При кінці коритаря, праворуч. Ти підпиши мене в контрольній книзі, бо я хочу знати, як ти пишеш.

Увійшли до кімнати вартових. На столі світився каганець, на стіні висіли два канчуки. Кімната була порожня.

— Де ключі від келії арештантів? — спитав Сивенький.

— Вязниця має лиш один ключ від входових воріт. Двері келій мають лише засуви від коритаря. Гик. Підпиши мене, я сяду.

Селім сів на землі, позіхнув, розтягнувся й заснув.

— Ви сидіть біля нього, я піду на оглядини, — промовив Сивенький до Мортонa. Мусите аж до мого повороту сидіти в темноті, бо я візьму каганець.

— А як хто прийде, або він проснеться?

— Чи хто прийде, дуже сумніваюся. Він буде спати, доки не збудимо його.

Сивенький взяв каганець і вийшов на коритар. Відсунув засуву перших дверей і відчинив. Його щастя, що не переступив порога, бо був би впав у яму два лікті глибоку. Посвітив каганцем і на дні побачив старого жида. Замкнув двері і пішов далше. Відчинив другі.

— Який дідько поночі товчеться і не дає спати! — воркнув вязень до себе по-українськи.

— Ти Іван Красій? — спитав Сивенький його шепотом.

Вязень підвівся, сів і впилив очі в Сивенького.

— Чому не відповідаєш? Чи ти Іван Красій, син Климентія?

Вязень не відповідав.

— Значить, я зле попав. Мені причулося, що ти воркнув по-українськи до себе...

— Хто ти? — спитав вязень.

— Насамперед відповідж на моє питання. Мені потрібний Іван Красій.

— Тут ще ніхто не знає, хто я. Не знаю, з якої причини я мав би виявити себе. Тебе підслав мутеселім? Може сам валі.

— Як ти Красій, то мене післав до тебе і по тебе твій батько. Отець Климентій Красій.

— Мій батько! Він знає вже, де я? Хто ти? Як ти сюди дібрався? Ти бев темничника? Без вартових... Маю йти з тобою?

— Тепер ще ні, бо я не знав, що цеї ночі буду в тебе, та що буде така добра нагода до втечі, отже я ще не приготував усього, що потрібне. Як би ти тепер вийшов, то тебе зараз рано знов зловили б.

— Коли ж ти будеш готовий?

— Ще найбільше дві добі просидиш тут. Ти мабуть голодний?

— Ще й як!

— Під стелею діра. За годину спущу тобі на мотузку шматок хліба і кусень мяса. Кусник хліба буде намочений у вині. Це покріпить тебе.

— Як висвободиш мене?

— Мабуть прийду так, як тепер. Видержиш на коні?

— Як наїмся і ковтну чарку вина, то ви-
держу, хоч тепер я дуже обезсилений.

— Маєш тут який сховок на ніж?

— Запорпаю в землю.

— Отже йду. На всяке лишаю тобі мій ніж.

— Як у мене ніж, то буду вільний, хоч би
ти не прийшов.

— Лиш не роби нічого запоквапно, бо і сам
не вийдеш відси і нам наробиш біди.

— Де мій батько?

— Він тут, з нами. Бувай здоров. За добу
або дві прийду по тебе.

Сивенький замкнув двері, засунув і вер-
нувся до вартової. Селім спав.

— Цього мені вже забагато! — привітав
Мортон Сивенького. У мутеселіма я сидів не-
наче на турецькій проповіді. З усього того, що
там говорилося, я не розумів ні слова. Тепер
ви не сказали мені, чого ми сюди прийшли і чо-
го я сиджу в тій казamatі з тим п'яницею.

— Я балакав з Іваном Красієм. Дома роз-
кажу вам усе. Тепер нам треба розбудити Се-
ліма і забрати його до хати.

Сивенький вписав до книги, що лежала на
столі дату й ім'я команданта гарнізону. Мортон
з усієї сили тряс Селіма. З великим трудом по-
ставили його на ноги й вивели з касарні. Си-
венький замкнув ворота і вкинув ключ до ки-
шені Селіма. Цей ішов мовчки, піддержуваний
обома.

— Загляньте, чи Мерсіна спить — сказав
Сивенький до Мортонa.

— Хропить, аж хата дрижить — відповів
Мортон, вернувшись.

Селіма поклали на подертім коврі в його

кімнаті й пішли до о. Климентія. Сивенький почав розказувати, повторяючи по-англійськи, щоб і Мортон розумів. Коли скінчив про Івана Красія, його батько впав навколішки і став молитися. Сивенький пішов до своєї кімнати, відрізав кусень мяса і два кусні хліба. Одну скибку хліба напоїв вином. Все те завинув у хустину і прив'язав до неї довгий мотуз. Потім закликав Мортонна, вийшов з ним у сад і підійшов під мур вязниці, де було вікно до келії молодого Красія. Сивенький був сильніший, а Мортон довший, тому Мортон виліз на плечі Сивенькому і крізь вікно вкинув клунок, держачи кінець мотузка в руці. Витяг його без клунка.

— Відрізав, ножем, — сказав Сивенький, — ходім спати.

На другий день Сивенького збудив Юрко досвіта, приводячи Шамая з Асахаду. Цей витягнув з-за пазухи і передав Сивенькому два листи і ще якісь папери. В першій листі Місах писав, що кілька днів по відїзді Сивенького приїхав до Ангори анадолі казі-аскері, найвищий суддя турецької Азії. Ангорський валі і Місах розказали йому все, що знали про ерзерумського валі і його макреджа. Кінець слідства такий, що ерзерумський валі скинений. Макреджа казі-аскері казав арештувати, але він утік із цілою касою вілаету.

Цей лист Місах написав з Ерзеруму й вислав до Ор-бея в Асахаді з просьбою, щоб Ор-бей, що мабуть знає, де Юсуф-паша, передав листа адресатові. Другий лист був від Ор-бея, який повідомляв Сивенького, що дістав наказ відступити частину пасовищ своєї орди для аулу запорожців, що сидять в Ангорщині,

бо аул за згодою ангорського валі й нового валі в Ерзерумі переноситься в Ерзерумщину. Ор-бей закінчив словами:

„Найдальче до року будеш могти виконати твій плян. Не сумніваюся, що відвідаєш мене“.

— Дуже добрі вісті — сказав Сивенький, затираючи руки. — Надіюся, що й тут пощасть нам.

— Вязень тут? — спитав Шамай.

— Є. Цеї ночі хочу звільнити його.

— Наш бей дуже втішиться, як почує про це... Але прочитай решту. Як лист бей до тебе був уже готовий, з Ерзеруму прийшов гінець від казі-аскері і від нового валі з грамотами. Дві такі грамоти Ор-бей посилає тобі. Одну лиши в себе, другу передай мутеселімові.

Сивенький глянув на грамоти. То був наказ до кожного команданта військових відділів, кожного бей, кожного мутеселіма, щоб ерзерумського макреджа, де б він не показався, спіймати, скувати і живого, чи мертвого приставити до Ерзеруму.

— Бей тому дає тобі цей наказ, — додав Шамай — бо чув, що мутеселім у Бурді приятель макреджа. При його помочі злочинець схоче пробратися на Кавказ.

— Може він уже тут?

— Сумніваюся, бо він як пустився сюди, то їде манівцями. Я їхав навправці й тому так скоро заїхав. Може тут буде потрібна моя поміч?

— Хіба посередня. Ти на всякий випадок лишися тут ночувати. Відпічнеш і будеш могти розказати бееві про вислід нашої подорожі. Йди до останньої кімнати. Там найдеш Ковтюків.

З В Я З Н И Ц І

Шамай пішов до запорожців, Сивенький до о. Климентія.

— Як не перебе яка перешкода, то цієї ночі увільнимо вашого сина. Заплю, як учора, мутеселіма і Селіма. Як не можна буде мутеселіма, то Селіма таки тут, у його власній хаті. Вийму з його штанів ключ від тюрми і виведу Йвана. Тут переодягнемо його й нагодуємо. Брамою не можна його вивести з міста, бо в брамі день і ніч сторожа. Зате мур такий, що не в однім місці можна зовсім вигідно перелізти. Одне таке місце покажу Василеві й передам йому Івана. Вони перелізуть мур і Василь заведе Івана до схову.

— Ми виїдемо з кріпости брамою і зійдемося з ними?

— Не зараз, щоб мутеселім не догадався, що то ми викрали Івана. Іван лишиться в схові, Василь вернеться сюди. Ми ще переночуємо тут і виїдемо завтра вполудне, або аж смерком.

Сивенький віззав до себе Ковтюків.

— Ти, Василю, осідлай зараз три коні. Мого, Мортонowego і свого. Ти, Юрку, принеси п'ять пляшок найліпшого солодкого вина і постав у моїй кімнаті.

Коли вино вже було в хаті, Сивенький, Мортон і Василь сіли на коні.

Їдучи попід мури міста, Сивенький звернувся до Василя, в однім місці зупинив коня і став плечима до муру.

— В тім місці мур сильно вищерблений, перед ним дерева і кущі так, що з вулиці цеї щерби не видно. Запам'ятай собі добре це місце, бо туди виведеш Івана. Запам'ятати легко, бо по тім боці муру дві високі пальми.

Поїхали. Василь добре придивився щирбі, кивнув головою на знак, що пам'ятає і товариство виїхало з міста.

— Добре дивися, куди їдемо, бо Івана поведеш вночі і вночі вертатимешся до міста. Очевидно, також тою щирбою в мурі.

Товариство зїхало з дороги й пустилося в ліс каменистим потіком. По якімсь часі виїхали на галявку.

— Відси зачнемо шукати місця на сховок для Йвана, — промовив Сивенький, зіскакуючи з коня. — Ти, Василю, лишишся тут з кіньми й жди нас. Ви, — звернувся до Мортон, — йдіть на право, я піду на ліво. Хто з нас скорше знайде догідне місце, вистрілить з пістолі.

Оба шезли в кущах. Минуло пів години, Сивенький не знайшов іще доброго місця. Вже пустився в бік, де шез Мортон, але недалеко гукнув стріл. Пішов туди і вийшов на маленьку полянку, де стояли три великі, старі дуби. Став під одним дубом і почав оглядатися, наслухувати. Коли так думав, де б той Мортон міг бути, гукнув другий стріл, над його головою. Глянув у гору і побачив Мортон, що сидів на гіляці дуба й кутив люльку.

— Як ви туди вилізли й чого? — запитав.

— Виліз по цім дубчаку, що росте біля свого старого тата. З дубчака на цю гиляку.

— Та чого?

— Бо тут добре місце на сховок. Ось тут над цією гилякою діра, дуб дуплавий. Ми всі могли б тут влізти, і ніхто не знайшов би нас. Лиш треба дати зо три поперечки, щоб Йван міг вигідно сидіти, дожидаючи нас.

Сивенький поліз дубчаком до Мортонна і встромив голову в дупло. Сховок був справді добрий. Пішов по Василя й усі три стали робити з галузок поперечки. Коли вже все було готове, пустилися до міста.

— Знайдеш дорогу вночі? — спитав Сивенький.

— Знайду. Щоб ліпше з'ясувати, я поведу вас тепер аж до щирби в мурі.

Василь показав, що добре запам'ятав собі дорогу.

На порозі хати привітав їх Селім. На його лиці була тривога.

— Ефенді! — промовив. — Ходи до хати, мушу тобі щось сказати, але в чотири очі.

Коли йшли до кімнати, Сивенький побачив Мерсіну. Вона хлипала, позираючи боком на нього.

— Погано! Нещастя! Макредж тут, — промовив Селім, коли вже були в його кімнаті.

— Це справді нещастя, але для макреджа. Чи ти його приятель, що так затривожився?

— Це твоє нещастя і моє, бо я твій приятель. Мутеселім просить тебе до себе. Що з того вийде? Що з того вийде?

— Дістанеш одного арештанта більше.

— Знаю, що дістану. Буду мусіти замкнути

мого приятеля, мого добродія! Мерсіна аж спухла, так плаче.

— Плаче, бо буде мусіти варити юшку ще для макреджа!

— Для макреджа?... Не для макреджа, але для тебе. Для тебе і для твоїх товаришів, бо вони твої спільники. До мутеселіма приїхав макредж. Коли мутеселім розказав йому про тебе і твоїх товаришів, коли розказав про ваші багатства, макредж сказав, що ти дуже небезпечний шпiон і казав арештувати тебе. Ось чого мутеселім просив тебе до себе. Як би ти не хотів іти, то підеш просто до вязниці.

— А я тобі кажу, що до вязниці піде макредж.

— Макредж? Начальний суддя вілаету? Ефенді! Ти з остраху збожеволів!

— Я тобі зараз скажу, як до того прийшло і як те все скінчиться... Макредж казав увязнити мене аж тоді, коли від мутеселіма почув, що ми великі багаті. Правда? Він аж тоді сказав, що я шпiон.

— Це правда. Але це тобі не допоможе.

— Отже він казав увязнити мене тільки на те, щоб дістати окуп. А я тобі кажу, що я окупу не дам і до тюрми не піду. Ходім!

Сивенький узяв грамоти, які йому приніс Шамай і вийшов із Селімом. За ним на його просьбу пішов Шамай. Цілий дім був оточений арнавами. Також вулиця була ними обставлена аж до самого мутеселіма. В сараю повно арнавців. Шамай лишився в сінях. Сивенький увійшов до селямліку. Мутеселім сидів на коврі і не підвівся, щоб привітати гостя. Сивенький поздоровив мутеселіма і сів біля нього.

— Я вже перед годиною післав по тебе, — зачав мутеселім. — Чому ти зараз не прийшов?

— Я виїхав за місто на прохід.

— З тобою був той побожний, що не говорить?... Він не такий побожний, бо десь колись, як гадає, що з-поза вашого товариства ніхто його не чує, таки бовтне якесь слово. Ще й мовою, якої тут ніхто не розуміє.

— Справді?

— Я післав по тебе, щоб тебе переслухати.

— Справді?

— І твої слуги балакають деколи мовою, якої тут ніхто не розуміє.

— Справді?

— Ти казав мені, що третій твій товариш недужий і тому не виходить з хати. Це неправда і він не турок.

— Справді?

— Ти сказав мені, що ти паша і купець. Або одне брехня, або друге. Може одне й друге. Ти тут не поводишся так, якби був купцем.

— Справді?

— Якби ти був турецький паша, то ти не приймав би послів такого ворохобника, як бей асахадської орди.

— Справді?

Це „справді“ вивело мутеселіма з рівноваги.

— Ти шпiон! — крикнув і плеснув у долоні. До кімнати ввійшли два арнавіти.

— Відставити його до в'язниці! — наказав мутеселім.

Сивенький схопився і виймив дві пістолі. Ліву руку з пістолем звернув до арнавітів, другу до мутеселіма.

— Беріть мене! — сказав. — Але хто перший рушиться з місця, дістане в лоб. Він і мутеселім.

Хвилину мутеселім сидів німий.

— Відкличеш наказ, чи ні? — спитав Сивенький.

— То не мій наказ — вибовтав мутеселім.
— То наказ макреджа. Він, як схоче, то й мене може увязнити.

— А я тобі кажу, що не він тебе увязнить, але ти його всадиш у тюрму і відставиш до Ерзеруму. Наказ я дам тобі.

— Ти з жаху збожеволів.

— Де той макредж?

— Просіть його сюди, — сказав мутеселім до арнавтів.

Макредж увійшов і сів біля мутеселіма. Сивенький стояв на середині кімнати.

— Ось тут стоїть той Юсуф, — промовив мутеселім до макреджа. — Він заперечує вину.

— Це йому не допоможе, — відповів макредж.
— Його вина доказана. Замкни його в темницю. Завтра відішлемо його до Ерзеруму, де його без суду повісять.

— Чи не ліпше було б, — замітив мутеселім, — покарати його інакше? Покарати так, щоб кару зтямив аж до смерти і щоб падишах мав з цього яку користь?

— Як це розумієш?

— Нехай викупить своє життя і життя своїх товаришів.

— Яка вартість твого життя? — спитав Сивенького макредж.

— Ніяка.

— Здурів! — крикнув макредж.

— Твоє життя має якусь вартість? — спитав його Сивенький.

— Бодай десять тисяч пястрів.

-- Мое життя ціню бодай десять тисяч разів стільки, що твоє. Це виходить на сто мільйонів пястрів.

— Ти такий багач?

— Багач, але моїх маєтків з собою не вожу.

— Всежтаки тут у Бурді твоє життя має вартість не меншу, як двадцять тисяч пястрів.

— Не буду сперечатися.

— Так само життя твого приятеля, що не говорить.

— І цього не перечу.

— Десять тисяч другий приятель.

— Щонайменше.

— Твої слуги бодай по п'ять тисяч.

— Як не більше.

— Отже разом шістдесят тисяч.

— Ти добре зраховував.

— Коли заплатиш?

— Ніколи!

Макредж і мутеселім зглянулися розчаровані. Перший отямився макредж.

— Коли не хочеш заплатити грішми, то заплатиш життям! — зашипів. — Приклич арнавтів! — звернувся до мутеселіма. — Всіх, які є в сараю, бо він буде боронитися.

— Я сам хотів просити тебе, — промовив Сивенький до мутеселіма, — щоб ти арнавтів віззав сюди, бо я наказую тобі ув'язнити цього опришка.

— Ти?... Кого? — спитав мутеселім протяжно. — Макреджа?

— Він був макреджом, тепер вже ним не є.

Казі-аскері казав арештувати його. Він утік сюди. Відси хоче втекти на Кавказ. Мене чіпався тільки на те, щоб украсти наші гроші. Як не хочеш сам зігнати в темниці, зараз увязни його.

— Що я чую?! — крикнув мутеселім, звертаючись до маркеджа, що поблід як стіна.

— Не розумію його, — вибовтав макредж. — Мабуть збожеволів, коли не хоче викупити свого життя і ще таке верзе.

Сивенький витягнув з-за пазухи грамоту і подав її мутеселімові.

— Читай!

Мутеселім взяв грамоту і насамперед глянув на підписи.

— Підписаний казі-аскері і... і... хіба в Ерзерумі вже інший валі?

— Інший, бо той, якого ти знаєш, великий приятель і опікун цього бувшого макреджа, вже прогнаний.

Мутеселім почав читати письмо. — Чи тебе вислав сюди казі-аскері, або й сам султан? — спитав Сивенького, прочитавши грамоту. — Чому та грамота не прийшла з Ерзеруму просто до мене? Чи мені не вірять? Чому ти ще вчора не сказав мені, що привіз таку грамоту, з таким наказом? Приклич арнаватів... Не тебе, а макреджа арештую.

В руці макреджа блиснув кинджал. Він схилився і заки Сивенький встиг простягнути по нього руку, щез за дверми. Сивенький вибіг за ним. Макредж лежав у сінях на землі, на нім Шамай. Селім, що ввесь час перепалки в селямліку стояв під дверми на підслухах, казав

макреджа звязати і відставити до вязниці. Сивенький вернувся до селямліку.

— Вибач, — промовив до нього мутеселім, подаючи йому люльку. — Я твій приятель, але я мусів слухати макреджа, бо не знав, що його скинули, ще й гончі листи розіслали за ним. Простиш мені?

— Як будеш поводитися так, щоб я міг забути твою провину.

— Забудеш, бо ти забудько.

— Що я ще забув??

— Прислати мені обіцяну медицину.

— Я не забудько, за медицину не забув. Вона вже в мене. Коли я до цієї пори ще не прислав тобі її, то це лиш тому, бо ти арештував мене.

— То не забуваючи про медицину, забудь про той арешт. Коли пришлеш медицину? Той макредж до решти попсував мені нерви.

— Дам тобі медицину, ще ліпшу, як була вчорашня.

До селямліку увійшов Селім-ага і заявив, що з Ерзеруму приїхав чавш (поліцай).

— Нехай прийде! — наказав мутеселім.

Чавш увійшов, подав мутеселімові пакет і вийшов. Мутеселім розпечатав пакет, виймив письмо і став читати.

— То письмо від анадолі казі-аскері, — сказав прочитавши. — Пише мені, що валі прогнаний, та щоб, як би тут появився макредж, арештувати його і передати чавшові.

— Але дай сильний конвой.

— Дам десять арнавтів, бо з ним піде ще другий арештант. Казі-аскері пише, щоб я зараз вислав до Ерзеруму того московського

шпіона. Пише, що я ручу за нього моєю головою. Шпіона вишлють аж до Стамбулу.

Ця вістка була для Сивенького сильним ударом.

— Коли транспорт відійде?

— Завтра перед полуднем. Тепер напишу рапорт. Не забудь за медицину і прийди до мене завтра вранці. Побачиш, як забезпечу макреджа, щоб подорожі не втік.

Коли Сивенький вернувся до хати, Мерсіна розплакалася. Тепер з утіхи, що її комірникові нічого не сталося. За ці сльози втіхи і щирої приязни дістала добрий бакшиш, і гроші на додаток до харчу для в'язнів.

— Лише тому поганому макреджові не дам нічого. Ні моєї юшки не дам. Поганець.

Сивенький пішов до своєї кімнати, скликав товарищів і розповів їм, що сталося.

— Як не видобудемо сина з в'язниці вночі, то він пропав, — сказав стурбований Климентій.

— Думаю, що видобудемо його. Мутеселім уже пригадував мені мою обіцянку, якої я зовсім не обіцявав йому. Нині треба йому й Селімові дати подвійну давку тої медицини. Думаю, що і в Мерсіні нерви не дуже здорові, то і їй потрібна медицина.

— Може не схоче пити? — замітив о. Климентій.

— Не скажу їй, що то вино. Скажу, що це медицина. Як покушає солодке, ще й тепле, то випе стільки, скільки треба, щоб заснути аж до ранку.

— Тепле?

— Очевидно. Гаряче вино смачніше і зрад-

ливіше. Зразу ділає непомітно, та опісля вбиває доразу.

На розмові й укладанню плянів зійшов день. Коли смерклося, товариство сіло до вечері. Сивенький налив вина до горшка і просив Мерсіну заварити. Що це за напій, не сказав їй. Він хотів залити Селіма таки зараз, щоб уснув, ще заки він сам піде до мутеселіма. Вже кінчили вечеряти, коли в кімнату вскочив Селім.

— Мутеселім іде сюди! — крикнув до Сивенького. — Казав, що хоче з тобою балакати.

Отець Климентій скопився й утік до своєї кімнати. Мортон також вийшов. Коли ввійшов мутеселім, вийшли Ковтюки.

— Ти прийшов по медицину? — запитав його Сивенький. — Вибач, що ще не післав тобі. Але я саме тепер гадав зайти до тебе і принести медицину. Я повинен бути тобі вдячний за честь, яку робиш мені, навідавшись до мене. При цій нагоді покушаєш медицини, якої я в твоїй хаті може не міг би дати тобі. Зараз принесу.

Сивенький пішов до кухні. Надійшов саме в хвилині, коли Мерсіна черпала з горшка ополонником гарячого вина і пила. Побачивши пашу, жахнулася й кинула ополонник у кут.

— Я кушала, чи вже досить гаряче, — вибачалася. — Такого свинства не пила б.

— То мабуть так виварилося, — замітив Сивенький, показуючи на горнець. — Я налив повно.

— Очевидно, що виварилося. Бачиш, як пара садить?

Сивенький налив гарячого вина до чарки і вернувся до мутеселіма.

— Спробуй!

Мутеселім потягнув раз, другий, третій.

— Ця медицина, то молоко, яке пливе з дерев раю, — замітив. — Маєш багато такої?

— Для тебе вистане.

— Я прийшов не лиш відвідати тебе, але й порадитися.

— Медицини вже не хочеш?

— Чому ні! Принеси і я розкажу тобі, в чім діло. — —

— Пропав наш плян? — спитав о. Климентій Сивенького, коли він виходив по вино. — Коли мутеселім тут, то не зможеш вийти до вязниці. І ключа від Селіма не дістанеш, бо буде тверезий.

— Запію їх тут. Кілька чарок такого вина повалить і слона, не то непривичного до гарячих напитків турка.

— Щось оця медицина дуже виварюється, — замітив Сивенький, увійшовши до кухні. — Вже й половини горшка нема. Мушу додати ще дві пляшки.

— Додай, додай! — лепетіла Мерсіна, ледве держачися на ногах. — То Селім пильнував хвилину і зле пильнував, то й збігла.

Сивенький вернувся до мутеселіма і подав йому чарку. Цей випорожнив її доразу і сів на коврі.

— Тепер до діла. Як гадаєш? Що сталося би зі мною, як би макредж утік із вязниці? Або як би шпiон утік, або як би вони оба втікли?

— Міркую, що тебе повісили б.

— Отже бачиш. Я додумався до того, що мені не вільно покладатися ні на кого. Я мушу

сам пильнувати їх. Я прийшов сюди по ключ і піду до вязниці на оглядини. Селіме! — крикнув.

Селім увійшов.

— Дай ключ від вязниці.

Селім подав йому ключ і вийшов. Пішов до кухні, ніби пильнувати медицину, щоб не збігла.

— Ще одно, — тягнув дальше мутеселім. — Макредж добре крав. Він напевно переладований золотом, яке спроневірив султанові. Чи можна це золото залишити при нім? Я думаю, що як утече з вязниці, або подорозі арнавам, то втече з золотом. Що ти зробив би?

— Я відобрав би від нього всі гроші і передав би їх чавшем новому валі.

— Отже я так хочу зробити. Піду до вязниці і відберу гроші, бо то гроші падишаха. Тебе візьму з собою, щоб ти поміг мені і був мені свідком.

— Але ще одну чарку медицини ковтнем?

— Ковтнем і три.

Сивенький знов вийшов до кухні і приловив Селіма, як вихиляв чарку. Поклепав його по рамени.

— Пий, друже! — заохочував його. — Ти так само недужий, як мутеселім. Де Мерсіна?

— Вона?... Вона спить.

Сивенький зачеркнув вина і поступив до товаришів.

— Ніч мабуть для нас пропала, бо мутеселім завзявся щогодини переглядати вязницю. Але як не запю його тепер, то висвободимо Івана подорозі, як його будуть вести до Ерзеруму. Нас є п'ятеро, Шамай допоможе нам. Конвой буде дуже слабкий. Окрім чавша буде тільки

десять арнастів. Таку банду, зле узброєну, легко переможемо й арештанта відібемо. Ти, Юрку, йди до кухні, набери з горшка чарку вина і з ним жди під дверми моєї кімнати. Як плесну в долоні, вступи до кімнати і чарку подай мутеселімові. Хочу запити його так, щоб не міг вийти до вязниці. Селім, що вино викрадає з горшка то ополонником, то чаркою, вже паний.

Коли Сивенький вернувся до мутеселіма, той сидів з головою між колінами.

— То ти, Селіме? — запитав підвівши голову.

— То я, Юсуф-паша. Селім зараз прийде.

— Але зараз, бо я вже йду до вязниці. Маєш ще одну чарку? Давай! Не зашкодить.

Сивенький подав чарку. Мутеселім випрожнив, віддав і плеснув долонями. До кімнати увійшов Юрко.

— Як я прийшов до кухні набрати вина, — шепнув до Сивенького, — Селім уже лежав біля Мерсіни і хропів.

— Нарешті прийшов Селім, — бовтав мутеселім, поглядаючи на Юрка. — Поможі мені встати, бо йду до вязниці.

— Може на дорогу випеш ще одну чарку? — сказав Сивенький.

— Тепер ні, бо готов ще впитися. Як вернусь із вязниці, тоді випю хоч би й ціле ведро. Ходім. Селіме, поможи мені.

Юрко стояв з чаркою в руці, підсміхаючися. Не знав, що робити.

— Коли він уже такий, що взяв тебе за Селіма, то можемо йти. Будь йому його Селімом. Поможі йому на ноги. Але держи цупко, щоб не впав.

Юрко взяв мутеселіма підпаху і підвів його на ноги.

— Веди! — крикнув мутеселім. — Ти, ефенді, підеш з нами.

Сивенький пішов до Василя. -- Ти, Василю, підеш з нами, бо Юрко перемінився в Селімагу. Як ми ввійдемо до вязниці, ти лишися під її брамою. Можливе, що Іван Красій вийде сам, ми ще лишимося в середині. Тоді ти заведеш Івана до хати. Нехай зараз переодягнеться і зголить бороду. Як би ми довго не приходили, то вернись назад і шукай нас у вязниці.

Сивенький вийшов з хати і пішов за мутеселімом, якого вів Юрко.

— Відчини! — сказав мутеселім, коли вже були під брамою вязниці.

— Селім не має ключа, — замітив Сивенький. — Ти вже забув, що ключ у твоїй кишені.

— Правда, правда. Але то не моя робота крутити ключем. Вийми, Селіме, з моєї кишені й відчини.

Юрко добув ключа, відчинив і всі три ввійшли. В середині було дуже темно, отже Сивенький вів їх. Завів до кімнати вартових. Як попередньої ночі, так і тепер була порожня. Сивенький узяв каганець і пішли далше.

— Де сидить московський шпiон?

— Тут — відповів Сивенький, показуючи на двері.

— Селіме, відчини!

Юрко відсунув засуву і відчинив двері.

— Собака лежить на дні. Але він хіба неживий? Бо не рухається.

— Як хочеш, то я впевнюся, -- сказав Сивенький.

Сивенький скочив до ями і нахилився над лежачим.

— Як відійдемо з-під твоїх дверей, і як у коритарі зробиться темно, ти виліз і тихцем та хильцем вийди. Рівно вісімнадцять кроків на ліво, відтак двадцять на право до брами. Брама не замкнена на ключ, лише приперта. За брамою дожидає тебе наш товариш, — шептав до в'язня Сивенький. — Ну! Ти живий, чи вже здох? — крикнув опісля голосно по-турецьки.

— Живий, — відповів йому мутеселім, — бо рушив ногою.

Сивенький виліз із ями і всі три пішли далі. Мусіли заглядати до кожної келії, бо ніхто з них не знав, де сидить макредж. Мутеселім ганьбив за це Юрка останніми словами.

— Селім не знає, де всадив того злодюгу! — викрикував. — Чи бачив хто другого такого команданта в'язниці?

Прийшли під останні двері. Каганець висунувся з руки Сивенького, впав на землю і згас. Сивенький став кресати і надслухував. Каганець заблимав наново аж тоді, коли Сивенький доміркувався, що Іван уже за брамою. Ковтюк відсунув засуву й відчинив двері.

— Ви надумалися і приходите випустити мене? — спитав макредж, підійшовши до дверей.

— Випущу тебе, — відповів мутеселім — як заплатиш окуп. — Як зараз тут вичислиш по три тисячі п'ястрів для кожного з нас.

— Що ти прийдеш по окуп, я знав, бо знаю тебе. Але я ще не знав, що ти такий безличник. Тричі по три тисячі. Значить дев'ять тисяч?

— Гадаєш, що я не вмію рахувати?

— Не маю стільки. Мусиш мені лишити щось на дорогу і на прожиток, бодай на перші дні в чужім краю.

— По три не даш?

— Не дам.

— То даш по чотири.

— Не дам, бо стільки не маю.

— Не маєш по чотири, то маєш і даш по п'ять. Не торгуйся, бо, як бачиш, я не спускаю, але навпаки, все йду вгору.

— Хоч би я справді мав стільки, то не дав би, бо не хочу твого нещастя.

— Якого нещастя?

— Ти вдавився б тими грішми, моєю кривдою.

— П'ять тисяч, то за малий кусок, щоб хто з нас тим удавився. Щоб твоя кривда була покарана, даш по шість. Зараз виплати вісімнадцять тисяч.

— Радше повішуся.

— То повісься. Зараз кажу принести для тебе мотуз. Селіме, замкни двері.

— Вдавися тими грішми! Заплачу.

— Давай!

Макредж витягнув з глибокої кишені мішок закутаний у шовкову хустину і став числити.

— Завяжи в ту хустину і подай мені, — наказав мутеселім, коли відчислений гріш вже лежав на купі на землі.

— Дам, але аж тоді, коли не лиш ти, але й той ефенді поклянеться, щопусти мене.

Сивенький не мав охоти зробити цього, але, щоб скорше вийти з вязниці, мусів. Муте-

селім узяв хустину з грішми і вони пропали в його кишені.

— Завтра прийдіть до мене, то виплачу вам ваші пайки. Селіме, замкни двері. Він лишиться тут.

— Ні! — промовив Сивенький. — Не лиш ти, але й я заставив моє слово. Або віддай йому гроші, або випусти його!

— То нехай іде! Вилізь, собако, й іди за нами.

Мутеселім протверджувався щораз більше. Сивенький потерпав, що як вийдуть на вулицю, то мутеселім пізнає Юрка.

— Не треба, щоб той драбуга вийшов разом із нами, — промовив, коли макредж уже виліз з ями. — Може б Селім вивів його за браму. Ми оба вийдемо, як він уже щезне.

— Добре кажеш, нехай так буде. — Дай Селімові ключ.

Юрко зрозумів Сивенького. Хоч знав, що брама не замкнена на ключ, він сягнув до кишені мутеселіма, виймив ключ і потягнув за собою макреджа. По хвилині Сивенький вивів мутеселіма. Ключ був у замку, перед брамою не було нікого.

— Де Селім? — спитав мутеселім, вже майже цілком тверезий.

— Мабуть пішов додому, бо там ще решта тої райської медицини.

— Злодій! Ходім скорше, бо він усе випе!

Скрутив ключ, сховав до кишені і, хоч ще непевним кроком, пустився з Сивеньким до його хати. Випив ще три чарки, а коли зажадав четвертої, почув від Сивенького, що вже нема, бо Селім випив стільки, що повалився на землю і спить.

— Я завтра прийду до тебе і зроблю ціле ведро — сказав Сивенький. — Також лишу тобі рецепту, як це робити.

Останніх слів мутеселім уже не зрозумів. Зрозумів лиш те, що медицини вже нема, та що йому пора йти домів. Був такий п'яний, що один Сивенький не годен був удержати його на ногах, отже закликав до помочі Юрка. Василь витягнув з кишені мутеселіма хустину з грішми макреджа. Сивенький і Юрко завели мутеселіма до сараю і вернули додому. Іван Красій уже був перебраний.

— Підемо, — сказав Сивенький. — Дайте мені старий одяг Івана.

— Нащо? — спитав його о. Климентій. — Це таке лахміття, що гидь у руку взяти.

— Щоб турків навести на фальшивий слід. Дайте бодай кафтан.

Сивенький узяв кафтан під паху, та з Іваном і Василем вийшов. Підвів їх під щирбу в мурі і, коли вони вже щезли за муром, пішов даліше. Підійшов до того місця, де замість муру, приступу до міста боронила глибока, майже бездонна скалиста пропасть, Сивенький кинув кафтан так, що він завис на острім канті скали. Вернувся додому, казав товаришам лягати спати і сам ліг. За дві години вернувся Василь.

Досвіта Сивенький вийшов з Василем до міста купити коня для Івана. Щоб не було якого підозріння, цей кінь мав вийти з міста як вючак, обвантажений різними речами товариства й харчами. Одночасно з Сивеньким вийшов з хати Селім-ага. Пішов до муселіма по ключ від вязниці. Коли Сивенький вернув з конем, у хаті вже був Селім; рвав собі волосся.

— Нещастя, нещастя сталося, — кричав. — Я зарізаний! То та пропаша медицина все те наробила.

— Що наробила? — Що сталося? — питає Сивенький.

— Приходжу до сараю, щоб узяти ключ і заглянути до вязниці. Служба сказала мені, що мутеселім сам пішов до вязниці. Біжу я туди, а він... гоп мене в писк. Кричить, що макредж втік, що шпiон втік, що з його кишені щезло вісімнадцять тисяч п'ястрів. Каже, що ті гроші мабуть я вкрав йому ще тоді вночі, коли разом з ним і з тобою візитував вязницю. Я йому кленуся, що я вночі у вязниці зовсім не був, що спав дома, а він мене знов... гоп в писк. Післав мене по тебе. Просить, щоб ти зараз пішов до нього.

— До вязниці?

— Так.

— Я не дурний... скажи мені правду. Чи ті два вязні справді втікли?

— Втікли. Арнайти вже перетрусили цілу вязницю, цілу касарню і ціле місто. Знайшли кафтан шпiона на скалі рову. Спустилися на трьох до купи звязаних арканах аж на дно рову. Він і макредж мабуть перелізли через мур, бо то не велика штука.

— Що тобі грозить?

— Очевидно, що шибениця. Хоч ключ був у мутеселіма, я винувник, бо я не повинен був давати йому мого ключа.

— Що ти зробив би, якби тепер дістав, нехай... шіснадцять тисяч п'ястрів?

— Що зробив би? Сказився б з утіхи... Або ні. Я зараз утік би.

— Я питаю тебе, бо міг би пристарати для тебе які гроші.

— Що ти кажеш? Якби пристарав для мене яких п'ять тисяч п'ястрів, то був би моїм спасителем й основником мого дочасного щастя.

— Отже слухай. Макреджа випустив з в'язниці сам мутеселім. За те дістав вісімнадцять тисяч п'ястрів. Ті гроші він згубив у мене. Я тобі їх дам. Чи можеш купити коня, але зараз, так щоб до десяти хвилин шезнути відси?

— За п'ять хвилин. Коня не куплю, лиш позичу. Знаєш від кого? Візьму мутеселімового коня.

— Чи за годину можеш бути вже так далеко, щоб погоня не впіймала тебе?

— За годину буду за границею.

— Отже бери ті гроші, які макредж дав мутеселімові і втікай.

Сивенький дав йому хустину з грішми макреджа.

— Брате, батьку! Стільки грошей нараз я ще ніколи не бачив. Я ніколи не мріяв, що колись в життю буду мати такий маєток.

— Не гайнуй часу, втікай! Береш що з хати?

— Та що? Подертий килим і шкаралупу з яєць?

— А Мерсіна?

— Пришлю потім за нею післанця.

— То бувай здоров!

Сивенький випхав його з хати. Селім побіг до сараю мутеселіма. Взяв його коня і виїхав з міста. В чверть години опісля мутеселім прислав арнавта спитати, чому до в'язниці не приходить Селім-ага з Юсуфом. Сивенький пере-

казав мутеселімові арнавтом, що медицина готова, жде на мутеселіма. Знову минуло чверть години і знову прийшов арнавт із строгим наказом, щоб Селім-ага і Юсуф-паша прийшли до в'язниці. Сивенький казав переказати, що має для мутеселіма якусь новину. Прибіг мутеселім, лютий, прелютий.

— Чому не приходите, коли вас кличу?! — ревів хриплим голосом.

— Кого ти кликав, хто мав прийти до тебе?

— Селім-ага і ти!

— Селім-ага не міг прийти до тебе, не може прийти і не прийде.

— Не прийде? Як сам не прийде, то приведуть його арнавити скованого!

— І арнавити не приведуть його.

— Побачиш, що приведуть!

— Не приведуть, бо його вже нема тут.

— Нема? Деж він дівся?

— Втік.

— Чого? Куди?

— Втік, бо з в'язниці випустив двох в'язнів. Куди втік, не скажу.

Мутеселім стояв хвилину неначе громом поражений. Аж по довгій хвилині промовив.

— Може він вкрав мої гроші?

— Не скажу.

— А щоб його за ті мої гроші! Якби не ті гроші, то я благословив би його побіг. Своєю втечею дав він доказ, що в'язні втікли не з моєї вини. Гроші правда, пропали, але я спас мою шию. Як будеш в Ерзерумі, чи в Ангорі, посвідчиш, що то Селім-ага, командант гарнізону, випустив шпіона?

— Як лиш буду там, посвідчу. Саме тепер

я дав наказ осідлати наші коні. Зараз відїдемо відси. У мене ще дві пляшки медицини. Дати тобі?

— Не хочу! Вже більше не гляну в бік того чортівського напою...

Мутеселім трохи врадуваний утечею Селіма-аґи, хоч лихий на нього за крадіж грошей, вернувся до себе. Тим часом товариство сіло на коні і не прашаючися з Мерсіною, що ще спала, відїхало. За пів години були під деревом, на яким сидів Іван. Ще лиш пів години і найшлися за межею влади турецького султана.

Їхали до своїх.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	5
Паша запорожець	7
В руках ушкалів	16
В дорозі до своїх	39
Конокради	47
Татарські збігці	58
Запорозька гордість	86
Оселя запорожців	93
Живцем закопані	111
Білий кінь	126
На сліді пропалого	150
В турецькій кріпості	162
З вязниці	187

